

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON ZAMANLARINDA BİR İLLETLE YÜZLEŞMEK: DEVLETİN RESMİ TUTUMU BAĞLAMINDA DÂÛ'L-KELB (KUDUZ HASTALIĞI)

Cihan Özgün*

Öz

Dâû'l-kelb, Osmanlı dünyasında kuduz hastalığı için kullanılan bir terimdir. Viral bir hastalık olan kuduz hem insanlar ve hem de hayvanlarda görülen bulaşıcı bir hastalıktır. Bu hastalık, kuduzla yakalanan başta köpek olmak üzere, kurt, tilki, çakal, kedi gibi hayvanların insanları ısırması ya da ısırığa bağlı yaralanmayla bulaşır. Bu hastalığa karşı en etkili mücadele Pasteur'un 1885 yılında kuduz aşısını tüm dünyaya tanıttasından sonra başlamıştır. Osmanlı devletinde bu hastalıkla mücadele kararlılıkla sürdürülmüş ve kuduz hastalığının tedavisi konusunda Avrupa'daki gelişmelere samimi bir ilgi gösterilmiştir. Aynı zamanda kuduz hastalığının daha yakından tanınması ve bu hastalığa karşı etkin bir mücadele sürdürülebilmesi için, Avrupa'ya araştırma heyetleri gönderilmiş, kuduz hastalığının tedavisi üzerine çok sayıda yayın yapılmış ve hastaneler açılmıştır. Devlet görevlileri kuduz hastası olanların tedavi süreçlerini baştan sona takip etmiş ve hastaların tedavileri için çoğu zaman maddi yardımlar da sağlamıştır. Osmanlı devleti, toplum sağlığını ve güvenliğini tehdit eden kuduz hastalığına karşı koruyucu önlemlerin uygulanmasında da büyük titizlik göstermiştir. Bu çalışma, Osmanlı devletinin son zamanlarında kuduz hastalığına yönelik devletin resmi ilgisi, toplumun tutumu, hastalığa karşı alınan önlem ve elde edilen sonuçlar üzerine bir takım değerlendirmelerde bulunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Pasteur, kuduz hastalığı, köpek, itlaf.*

Abstract

Confronting a disease in the late Ottoman State:

Dâû'l-kelb (rabies disease) in the context of the state's official attitude

Dâû'l-Kelb is a term used in the Ottoman world for rabies disease. Rabies is a viral disease, which is infectious disease seen in both humans and animals. This disease is transmitted with animals especially rabies dogs, such as wolf, fox, jackal, cat that bite or injure related to bite people. The most effective fight against this disease began after Pasteur introduced rabies vaccine to the whole world in 1885. In the Ottoman state, the fight against this disease has been carried on with determination and sincere interest has been shown in the developments in Europe regarding the treatment of rabies. At the same time, research delegation have been sent to Europe and a number of publications have been published on the treatment of rabies, so that disease can be diagnosed

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir. E-posta: cihan.ozgun@ege.edu.tr
(Makale Gönderim Tarihi: 01.10.2017 - Makale Kabul Tarihi: 20.11.2017)

more closely and an effective fight against it can be sustained and also hospitals were opened. The Ottoman state has shown great diligence in implementing preventive measures against rabies that threaten public health and safety. This study, aims to present some evaluations on the official interest of the state towards the rabies disease, the attitude of the society, the measures against the disease and the results obtained in the recent times of the Ottoman state.

Keywords: *Ottoman Empire, Pasteur, rabies, dog, culling.*

Giriş: “Kavram Üzerine”

Dâü'l-kelb, *dâ'* ve *kelb* sözcüklerinin bir araya gelmesiyle kuduz illeti ya da köpek hastalığına karşılık olarak kullanılan bir terimdir¹ ve *da'* sözcüğü hastalık, *kelb* sözcüğü ise köpek anlamına gelmektedir². Arapçada öfkelenmek, köpürmek, saldırmak anlamında kullanılan *t-ka-le-be* ile kudurmak, öfkelenmek anlamına gelen *is-tek-le-be*, “*k-l-b*” kökünden türemişlerdir³. *Kelb*, *it*, *zağar*, *seg* gibi sözcükler köpek anlamına gelseler de⁴, içlerinde yalnızca *kelb* hem köpek hem de kuduz kavramlarına işaret etmektedir. Bu haliyle *kelb* sözcüğü Osmanlı tıp literatüründe “*hasta olmuş (kuduz) bir köpeğin ısırığından hâsıl olan bir hastalık*” anlamında da karşılık bulmuştur⁵. *Kelb* sözcüğü “*insanı, hayvanı dalayan arslan, kaplan, kurt ve emsali*”⁶ ya da “*köpek ve arslan ve kurd ve kaplan gibi insan ve hayvanı dalayıp ve ısırıp her yırtıcı ve paralayıcı canavar*”⁷ için de kullanılır. Bu yüzden çoğu zaman av, ev ve sokak köpekleri için *kelbiyye-i ehliyye*, tilki için *kelbiyye-i sa'lebiyye*, çakal için *kelbiyye-i şegaliyye*, kurt için *kelbiyye-i zenebiyye* kavramlarının kullanılması şaşırtıcı değildir⁸. Ayrıca sözü edilen bu hayvanların da kuduz hastalığına yakalandıkları ve bu hastalığı diğer insan ya da hayvanlara bulaştırdıkları gerçeği de göz ardı edilmemelidir.

Kuduz “*dalamak*” ile yani kurt, köpek gibi hayvanların dişlemesi veya ısırmasıyla bir başka canlıya bulaşır⁹ ve *kelb* ya da *dâü'l-kelb* kavramının açıklanmasında “*...bir maraz virüsü olup ledg (ısırma, sokma) ile insan ve hayvanat-ı saireye intikal etmesi*”¹⁰ hayli önemli bir ayrıntıdır. Bu ayrıntılar bir arada değerlendirildiğinde *kelb* sadece bir köpek hastalığına değil aynı zamanda kuduza yakalanan diğer yırtıcı hayvanlara da işaret etmektedir. *Kelb*

¹ Ali Seydi 1914, 855; ve yarıca bkz. Ahmet Vefik 1888, 1292.

² Devellioğlu 1990, 192, 201 ve 604.

³ Mutçalı 1995, 769.

⁴ Şemseddin Sami 1901, 1175.

⁵ Mahmud Rüşdü 1870, 272; ve ayrıca bkz. Hüseyin Remzi 1887, 526.

⁶ Muallim Naci 1891, 634.

⁷ Hüseyin Remzi 1887, 221.

⁸ Ali Seydi 1914, 885.

⁹ İbrahim Edhem Murad 1896, 18- 29.

¹⁰ Nysten 1901, 497.

sözcüğünün çoğulu olan *kelab* da kuduz illeti manasında kullanılmıştır. Üstelik bu kavram Osmanlı hekimliğinde *su ürküntüsü (idrofoby)*'ya da karşılık gelmektedir¹¹. Ali Seydi ise *kelab* sözcüğünü “*kelb-i akur; yani saldıran köpek*” şeklinde tanımlar¹². Dikkatlice seçilen akur sözcüğü, kelb yani köpek ve aynı zamanda “*kudurmuş, kuduz*”¹³, “*azmış köpek*”¹⁴ ve “*ısırgan*” (*eserghan/mordant*)¹⁵ anlamlarına da gelmektedir. Hüseyin Remzi akur sözcüğü için kelb gibi genel anlamda “*...yırtıcı canavara vasf olur ki her gördüğünü kavrayıp parçalar*” demekte, “*...ba'de (sonra) köpek tabir olunan canavara tesmiye edilmiştir*” şeklindeki ayrıntıyı da eklemektedir¹⁶. Ancak Şemseddin Sami “*akur*” sözcüğünün kuduz manasında kullanımına karşı çıkararak bunun sadece ısırın ve azgın hayvanlar için kullanıldığını, zamanla kuduz hayvanları tanımlamak için kullanımının yaygın haline geldiğine dikkat çeker¹⁷. Şemseddin Sami'nin bu iddiası dikkate alınırsa, dönemin resmi belge ve yazışmalarında sıklıkla kuduz köpekler için “*akur*” sözcüğünün kullanılması¹⁸, bu sözcüğün zamanla *galat-ı meşhur* yani yanlış olduğu halde herkes tarafından kuduz köpekler için kullanılan bir kelime haline gelmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Dâ'u'l-kelb, yani kuduz hastalığı “*...evvelce müptela-yı maraz olan bir hayvanın diğer hayvanat ve insanlara intikal etmesi*”¹⁹ sonucu bulaşır. “*...Ekseriya kelb ve kedi ve kurd ve tilki ve emsali hayvanata arız olur. Bir murdar (pis) illettir. Kuduz olan hayvan bir insan veya hayvanı ısırıldığı halde sirayet eder*”²⁰ ve “*...bi'l-vasıta sâri değildir, yani illet-i mezkure uzaktan veyahut yalnız bir temas ile geçmez. İletin sirayet ve intikali için madde-i semiyyenin kana karışması şarttır*”²¹. Bir hayvan hastalığı olan kuduz yakalanma ve insana bulaşması sonrasında büyük tehlike yaratması açısından özellikle kurt, tilki, çakal, yarası gibi yabani hayvanlar en riskli grupta yer alırken, köpek bunlardan sonra gelmektedir. Ancak insanla iç içe bir hayat sürmesinden dolayı köpeklerin hastalığı insana bulaştırmada en büyük paya

¹¹ Şemseddin Sami 1901, 1175; Devellioğlu 1990, 603.

¹² Ali Seydi 1914, 855.

¹³ Muallim Naci 1891, 540; Ali Seydi 1914, 690.

¹⁴ Ahmet Vefik 1888, 1236.

¹⁵ Hindoğlu 1838, 329.

¹⁶ Hüseyin Remzi 1887, 221 ve 881.

¹⁷ Şemseddin Sami 1901, 944.

¹⁸ B.O.A., DH.MKT., 997/ 55, 1905; BOA., DH.MKT., 1102 / 69, 1906; BOA., DH.EUM.THR., 90 / 37, 1909.

¹⁹ İbrahim Edhem Murad 1896, 12.

²⁰ Yağlıkcı 1881, 36.

²¹ Hüseyin Remzi 1891, 57- 58.

sahip olduğu anlaşılmaktadır. İnsana bulaşan virüs, sinir sistemi yolunda ilerleyerek beyne ulaşır ve ölümcül beyin iltihabına neden olur²².

Tarihsel süreçte, dâü'l-kelbin tedavisine ilişkin olarak başta kudurmuş hayvanın açtığı yaraların emilmesi, kâviyyet yani yaranın dağlanması ve bazen hastanın soğuk suya yatırılması gibi farklı sağaltımlara başvurulduğu ancak XIX. yüzyılın sonlarına değin hastalıkla mücadelede etkin bir yöntemin geliştirilemediği görülmektedir²³. Tarih boyunca hayvanlardan insanlara bulaştığı ve ölümcül sonuçlara kapı araladığı bilinen kuduz hastalığı ile ilgili en önemli gelişme, kuşkusuz 6 Temmuz 1885 tarihinde, Fransız bilim adamı Louis Pasteur'ün kuduz bir köpek tarafından ısırılan bir çocuğa kuduz aşısını (serumu) uygulayarak başarılı sonuç alması olmuştur. Köpek, tavşan ve maymunlar üzerinde, birinden diğerine virüsü naklederek yaptığı araştırmasında, zayıflatılmış hastalık etkeninin aşı olarak kullanabileceğini ortaya koymuştur. Bu büyük keşfin hemen ardından 1886 yılında *Traitement de la Rage* (Kuduz Tedavisi) adlı eserini yayımlayarak başarısını tüm dünyaya duyurmuş²⁴ ve *kendi namına bir usul-ü tedavi vaz' ederek bugün dünyanın her tarafında her gün tatbik edilegelmekte olan bu suret-i tedavi sayesinde binlerce insanı kudurmaktan koruyan*" kişi olarak ön plana çıkmıştır²⁵.

İlleti Tanımak: “Kuduz Üzerine Tedkikat ve Teşrihat”

Osmanlı dünyasında bireyin ve insanlığın düzenli bir biçimde gelişmesini engelleyen nedenlerin araştırılmasına ve insanların onların etki ve zararlarından korunmasına yönelik samimi çabalar her dönem için söz konusuydu. Özellikle Tanzimat'ın ilanından hemen sonra Osmanlı toplumunda yiyecek, giyecek, çalışma, dinlenme koşullarının yeniden düzenlenmesinden, beden, çevre ve konut temizliğine kadar çok sayıda alanda sosyal sağlığın korunmasına yönelik devletin resmi ilgisinde hatırı sayılır bir değişim yaşandı²⁶. Kuduzun da içinde olduğu çok sayıda bulaşıcı hastalık, Osmanlı toplum sağlığını tehdit eden felaketler arasında yer alıyordu. Osmanlı yönetimi, bu tür bulaşıcı hastalıklarla kararlı bir şekilde yüzleşti ve mücadele için bütün koruyucu tedbir ve çabaları desteklemekten geri durmadı. Tecrübe sahibi hekimler, eğitilmiş personel, sağlık kurumları sayesinde alınan tedbir ve yürütülen çalışmalar, salgın hastalıklarla etkili mücadele için önemli bir aşama kaydedilmesine imkân sağladı²⁷.

²² Karacaoğlu 2015 (1), 73,74 ve 85.

²³ İbrahim Edhem Murad 1896, 12- 14 ve 15.

²⁴ Karacaoğlu 2015 (1), 73, 74 ve 85.

²⁵ Osman Macid 1911, 7.

²⁶ Yıldırım 1985, 1320.

²⁷ Ülman 2007, 180.

Batı'daki gelişmeler, özellikle de Pasteur'un bulduğu kuduz aşısı, Osmanlı dünyasında önyargısız ve büyük bir ilgiyle karşılandı. Bu haliyle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devleti merkez ve taşra yöneticileri, eskisinden çok daha farklı ve etkili bir tedavi yöntemi takip ederek, kuduz hastalığıyla ciddi bir yüzleşme sürecine girdi. Söz konusu yüzyılın sonlarında kuduz hastalığı ve tedavisine ilişkin Osmanlı devletindeki resmi tavır, öncelikli olarak hastalığın ne olduğu ve buna ilişkin en etkili tedavi yöntemlerinin neler olduğu üzerinde yoğunlaştı. Osmanlı devletinin kuduz hastalığına karşı olan ilgi, tavır ve tutumunun temel belirleyicileri arasında kuşkusuz Batı'daki gelişmeler ve Avrupa'ya gönderilen hekimlerin araştırma sonuçları yer aldı. Gerçekten de Fransa, XIX. yüzyılın sonlarında kuduz hastalığının tedavisi konusunda dikkate değer ilerlemelerin olduğu bir ülkeydi. Söz konusu hastalığa ilişkin Fransa'da çok sayıda kurum ve hastanelerin varlığı, mikrobiyolojik çalışmaların yoğunluk kazanması, bilimsel araştırmalara bütçeden pay ayrılarak destek verilmesi bu ilerlemelerin önünü açmıştı. Kaldı ki, kuduz gibi bulaşıcı hastalıklar, sadece toplum sağlığını değil aynı zamanda tarım ve hayvancılık sektörlerini ve dolayısıyla ekonomiyi büyük zararlara uğratabilmekteydi. Nitekim halk sağlığı açısından da mikrobiyolojik hastalıklarla savaş, listenin ilk sıralarında yer aldığından, dönemin bir devlet politikası olarak mikrobiyoloji çalışmalarının desteklenmesinden daha doğal bir şey olamazdı²⁸.

Pasteur'un kuduz aşısını keşfinden çok önce, Avrupa'da basılan ve kuduz hastalığının tedavisine yönelik çok sayıda araştırma sonuçlarını içeren eserler Osmanlı aydınları tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilerek takip edilmeye çalışılıyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen arifesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane baytar muallimlerinden Kolağası Hüsnü ve Yüzbaşı Minas efendiler *Fünun-ı Baytariyeye Dair Emraz-ı Kelab* isimli bir kitabı Osmanlı Türkçesine çevirdiler ve hemen ardından kitabı incelenmek üzere Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri Sıhhiye Dairesine gönderdiler²⁹. Pasteur'un buluşundan yaklaşık on yıl kadar önce Osmanlı bilim adamlarının kuduz hastalığının tedavisine yönelik ciddi uğraşlar içinde olduğu bu örnekle ortaya çıkmaktadır.

Baytar muallimleri Kolağası Hüsnü ve Yüzbaşı Minas efendilerin kuduz üzerine kaleme aldıkları bu mütevazı çalışma, 1880'lerin ortasında Avrupa'da kuduz hastalığına ilişkin sürdürülen çalışmaların ve elde edilen sonuçların bir anda gölgesinde kaldı. Çünkü Louis Pasteur'un 26 Ekim 1885'te bilim dünyasına tanıttığı kuduz aşısı, tüm dünyanın olduğu gibi Osmanlıların da ilgi ve dikkatini çekmişti. Pasteur'un kuduz aşısını insanlarda başarıyla uyguladığını duyurmasının ardından dünyanın her yerinden olduğu gibi Osmanlı devletinden

²⁸ Karacaoğlu 2015 (1), 73-82 ve 85.

²⁹ B.O.A., İ. DH., 717/ 50117, 1877 .

de araştırma heyetleri Paris'e gitmiş, Paris'teki Enstitü'nün kuruluşu için düzenlenen kampanyaya yardımlar gönderilmişti³⁰. Önemle belirtilmesi gereken husus, Osmanlı devletinin de söz konusu ilginin dışında kalmayarak, bu yeni buluşun önemini hayli erken bir dönemde kavramış olduğudur. Başta Fransa olmak üzere söz konusu dönemde Avrupa'daki gelişmelerin yakından takip edilmesi, hiç vakit kaybedilmeden, 1886 yılında mikrobiyoloji araştırmalarının merkezi konumundaki Pasteur Enstitüsü'ne üç kişilik bir heyetin gönderilmesi, Osmanlı devletinin bulaşıcı hastalıkların tedavisi konusunda ne kadar samimi ve kararlı bir tutum sergilediğine de işaret etmektedir³¹.

Üstelik Fransa'ya gönderilen bu heyet, Pasteur'e elleri boş gitmedi. II. Abdülhamit, 1886 yılının hemen başlarında bu yeni buluşu nedeniyle hangi devletlerin Pastör'e nişan verdiğinin araştırılmasını emretmişti. Konu hakkında hemen ayrıntılı bir araştırma yapıldı ve Pastör aşısının henüz tecrübe yani deney aşamasında olduğu, Avrupalı kimi hekimlerin itirazları da bulunduğu bildirildi. Bu nedenle 1886 yılı Şubat'ında Mabeyn-i Hümayun'a "...Pasteur'ün bu teşebbüsüne mükâfaten şimdiye kadar hiçbir devlet tarafından nişan itasıyla teşvik ve taltif edilmemiş olduğu" yazıldı³². Ancak 1886 yılı içinde artık Pasteur'un buluşu bilim dünyasında tartışmasız kabul görmeye başlamıştı ve Zoeros Paşa, Hüseyin Remzi ve Hüseyin Hüsnü Bey'den oluşan üç kişilik heyet sözü edilen yılın sonlarında kuduz aşısını yakından tetkik etmek için Paris'e gittiklerinde, Mösyö Pasteur'e takdim edilmek üzere *birinci dereceden Mecidiye nişanını* da beraberlerinde götürdüler. Heyet, Paris'teki enstitüde altı ay boyunca gözlemlerde bulunarak, kuduz aşısının nasıl üretildiği, hayvan ve insanların nasıl aşılandığı, aşılamada dikkat edilmesi gerekenlerin neler olduğu gibi konularda tecrübe kazandılar. Heyet, altı ayın sonunda yanlarında *trepanasyon* yöntemiyle kuduz aşısı yapılmış tavşanlarla yurda dönmüş ve öğrendiklerini vakit geçirmeden uygulamaya geçirmişlerdi.

Heyette yer alan Dr. Hüseyin Remzi ve Baytar Hüseyin Hüsnü beyler mikrobiyolojinin Türkiye'ye aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. Özellikle, mikrobiyolojinin ziraat, sanayi ve hayvancılık gibi pek çok alanda etkili ve yararlı bir bilim olduğunun farkındalığına varılması, sayelerinde olmuş ve yurda döndükten sonra kaleme aldıkları *Mikrob* ile *Emraz-ı Sariye ve Şarboniyenin Vesail-i Sirayeti ve Usul-i Telkihiyesi (1887)* adlı kitapları sayesinde sığağı sığağına edinimleriyle bu yeni bilimi duyurmak ve tanıtmak için büyük çaba harcamışlardır. Bunlardan "*Mikrob*" kitabı, mikrobiyolojinin genel konularını da içeren ve kuduz hastalığı ile ilgili öncelikli olarak bilinmesi gereken bilgileri

³⁰ Karacaoğlu 2015 (1), 79.

³¹ B.O.A., İ. DH., 1010 / 79739, 1886.

³² B.O.A., Y. MTV., 20/ 20, 1885.

içeren bir eser olmasının yanında şarbon, kolera, tavuk kolerası, sığır vebası, domuz kızıl hastalığı, at tifosu gibi diğer mikrobiyolojik hastalıklara dair bilgiler de sunmaktadır. Ancak hiç kuşkusuz Hüseyin Remzi Bey'in kuduz hastalığı ile ilgili olarak kaleme aldığı ve kuduzla ilişkin ilk müstakil kitap olan “*Kuduz İletisi ve Tedavisi*” isimli çalışma, bu heyetin Fransa'daki çalışmalarının en önemli ürünleri arasında yer alır³³.

Cemiyet-i Tıbbiye-yi Osmaniye'nin kuruluşunda da yer alan³⁴ Dr. Hüseyin Remzi Bey'in 1888 tarihli, 191 sayfalık *Kuduz İletisi ve Tedâvisi* isimli eseri Paris'te Pasteur Enstitüsü'ndeki gözlemlerini içerir ve kuduz hastalığı, aşılama ve tedavi usullerinden bahseder³⁵. Gerçi Hüseyin Remzi'nin bu çalışmasından hemen önce kuduzla ilişkin çeviri bir eser olarak Kolağası Hüsni ve Yüzbaşı Minas efendiler tarafından yayınlanan *Fünun-ı Baytariyeye Dair Emraz-ı Kelab* adlı çalışma³⁶ ya da Hafız Mehmed'in 1872 yılında hazırladığı ve kuduz hayvan ısırmasıyla oluşan yaralardan söz ettiği *Kavânîn-i Cerrâhîn* adlı iki ciltlik Türkçe eserin varlığı da bilinir³⁷. Ancak her ne olursa olsun Hüseyin Remzi'nin *Kuduz İletisi ve Tedavisi* adlı çalışmasının kendisinden sonra çok sayıda araştırmacıya ilham kaynağı olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmadan kısa bir süre sonra kaleme alınan çalışmalar arasında İbrahim Temo'nun *Kuduz Hastalığı Üzerine Varaka-i İmtihâniye* (1896) adlı 88 sayfalık tez çalışması, Nikola Mavridis'in (Mavroğlu) Mecmua-i Fünun-ı Baytâriye'de yayımlanan “*Kuduzdan Şüpheli Bir Kelb Tarafından Isırılmış İnsan Hakkında Yapılacak Tedâbir*” (1909) adlı makalesi, Osman Macid'in *Kuduz İletisi* (1910) adlı 169 sayfalık kitabı ve nihayet İsmail Ferid'in “*Kuduz Hastalığı*” (1922) adlı Hekim Mecmuası'nda yayımlanan makalesi sayılabilir³⁸. Belki de bu çalışmalara, kuduz hastalığına yönelik toplumsal ve resmi ilginin sınırlarına ilişkin değerli bilgiler veren Mahrukizade Cafer'in Saçaklızade Mehmet'e ait *Köpekler* adlı çevirisi (1887)³⁹ ve hatta benzer içeriğe sahip Abdullah Cevdet'in *İstanbul'da Köpekler* (1909)⁴⁰ adlı çalışması da eklenebilir. Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye'sine intikal eden kuduz hastalığına ilişkin en ayrıntılı makalelerden biri olan ve İçtihat dergisinde yayınlanan Dr. Sipahioğlu'na ait, “*Kuduz Hastalığı Hakkında*” (1926) çalışma da bu bağlamda değerlendirilebilir⁴¹.

³³ Karacaoğlu 2015 (1), 79- 80 ve 82; Erol 2003, 380.

³⁴ Amman 2015, 281.

³⁵ Karacaoğlu 2015 (2), 72.

³⁶ B.O.A., İ. DH., 717/ 50117, 1887 .

³⁷ Bu çalışma *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaasında* basılan 300 sayfalık bir çeviri eserdir. Bkz. Kavanin-i Cerrahin, 1872.

³⁸ Karacaoğlu 2015 (1), 74- 75.

³⁹ Saçaklızade Mehmet 1887.

⁴⁰ Abdullah Cevdet 1909.

⁴¹ Sipahioğlu 1926, 4148-4152.

Döneme ilişkin resmi kayıtlar, Osmanlı tıp ve veteriner hekimlerinin kuduz hastalığının tedavisine ilişkin Avrupa'ya olan ilgilerinin hatırı sayılır ölçüde fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Osmanlı hekimleri Avrupa'daki gelişmeleri koşulsuz kabul eden değil sorgulayan bir tavır içinde takip etti. Beşinci Ordu Baştabibi Ferik Osman Paşa'nın "*Kuduz ve Mahiyeti Üzerine İzahat*" adıyla telif edip adı geçen ordu Müşiriyetince Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gönderilen risalede önerilen kuduz hastalığına ilişkin tedavi yöntemleri ayrıntılı bir şekilde tahlil edildi. Osman Paşa'nın bu çalışmasında önerdiği Doktor Kalmet'in gliserin usulünün icrası fennen mümkün ise de birçok müşkülata tesadüf olunacağı gerekçesiyle pek de ilgiyle karşılanmadı. Aslında bu metodun yeteri kadar ilgi görmemesinin en başat sebeplerinden ilki, gliserin maddesinin uzak mesafelerdeki hastanelere gönderilmesi sırasında muhafaza edilmesindeki zorluktu. Diğerisi ise, "*hastanelerde mevcut memurin-i sıhhiyenin bu usule tamamiyle vakıf olmaması*" idi. Söz konusu tecrübe eksikliği Osman Paşa'nın önerdiği bu metodun kabul görmesini engelledi ve yeni bir metodun şimdilik tatbikinin mümkün olmadığına karar verildi. Ancak bu öneri bir başka gelişmeye kapı araladı ve "*Şam'da bir Dai'l-kelb Tedavihanesinin tesisinin daha munasip olacağı*" konusunda nihai bir karara varıldı⁴².

Bu gelişmeler Osmanlı devletinin kuduz hastalığının tedavisine ilişkin Batıdaki gelişmeleri takip eden ve hatta yer yer yeni metotlar bulma arayışı içinde olan ilgi ve kararlılığına işaret etmektedir. Ancak ortada kafa karıştıran iki konunun varlığı dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki "*bu hastalığın tedavisinde baytarların, Avrupalı müelliflerin eserlerini tercüme etmekten öteye gidemeyen ilgileri*"⁴³, diğeri ise Osmanlı resmi ilgisinin maddi anlamda yetersizliği. İlki, döneme ilişkin resmi yazışmaların satır aralarında kuduz hastalığı üzerine araştırmalar yapanlara yönelik bir özeleştiri olarak kabul edilebilir. Ancak eldeki veriler ikincisine ilişkin göz ardı edilemeyecek bir maddi ilgisizliğe işaret etmektedir. Mösyö Pasteur'ün keşfettiği kuduz aşısı konusunda eğitim için Paris'e gönderilen Zoeros Paşa ile Kaymakam Doktor Hüseyin Remzi ve Hüsnü Bey isimli doktorlar maddi açıdan yeteri kadar desteklenmemişlerdir. Osmanlı devlet yönetimi kuduz hastalığının tedavisi konusunda bu kadar samimi çabalar sergilerken, nasıl olur da bu doktorların yurda geri dönüş harcırahları için yeteri kadar para sağlamaz? Döneme ilişkin yazışmalar bu üç doktorun "*daü'l-kelb ahvalini tahsil eylemek üzere dört mah mukaddem ba irade-i seniyye Paris'e i'zam kılınmış*" olduğunu ve her birine "*ellişer lira ihsan buyrulduğuna*" işaret etmektedir. Devlet tarafından verilen

⁴² B.O.A., DH.MKT., 768/ 47, 1903 .

⁴³ B.O.A., DH. MKT. 679/ 15, 1903.

bu paranın yetmediği, üç doktorun İstanbul'a dönmek için ek bir harcırah istediklerine⁴⁴ ilişkin bir mektup da kaleme aldıkları tespit edilmektedir. Bu yazışmalar Osmanlı devletinin konuya olan ilgisini sorgulamak için yeterli birer ipucu olarak belki öne sürülemezse de doktorların talepleri geri çevrilmemiştir. Maliye nezaretine yazılan bir yazı, “*Seririyat-ı Dâhiliye muallimi Zoeros Paşa ile Kaymakam Doktor Hüseyin Remzi ve Hüsnü beylerin (...) beherine 50’şer lira itası [ve] ...ellişerden 150 liranın Bank-ı Osmaniye’nin Paris’teki şubesi marifetiyle karşılanmasının*”⁴⁵ kararlaştırıldığına ilişkindir. “*Zoeros Paşa’nın yanında getireceği fenni ilaçların gümrükten geçmesinde engel çıkarılmamasına dair merhum doktorun gönderdiği evrak*” da Sadaret’e takdim olunmuş⁴⁶ kuduz aşısı hakkında bilgi sahibi olmak üzere “*ba irade-i seniyye Hüseyin Remzi ve Hüsnü Beyler ile Paris’e giden Zoeros Paşa’nın getireceği ve Mekteb-i Tıbbiye talebesine irae edeceği bir takım fen ve kimya eşyalarından gümrük resminin alınmaması*” da kararlaştırılmıştır⁴⁷.

Osmanlı devletinin kuduz hastalığının çözümüne ilişkin resmi ilgisine, şaşırtıcı başka ayrıntılar da eşlik etmektedir. Kuduz aşısı üretiminde kullanılmak üzere alınacak tavşanlar için istenilen meblağın Tıbbiye Nezareti tahsisatına mahsuben Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti veznesine gönderilmesi konusunda kaleme alınan resmi yazışmaların satır araları hayli şaşırtıcı ipuçlarıyla doludur. Söz konusu bu yazışmalar arasında “*dâi’l-kelebin madde-i telkihiyesinin istihsali zımında mübayaa edilmiş olan tavşanların mevcudu kalmadığı ve tavşan mübayaa edilmeyecek olur ise madde-i telkihiye zayi olarak amelîyyat[ın] sekteye uğrayacağı Zoeros Paşa tarafından*” ifade edilmiştir. Dâi’l-kelebin telkih amelîyyathanesi müdürü Zoeros Paşa, “*veznede mevcut akçe bulunmadığına binaen, 20 bin guruştan on bin guruşun hemen karşılanmasını*” istemekteydi. Aksi takdirde “*madde-i telkih mahvolması gibi teessüf olacak bir sonuçla karşı karşıya kalınabileceğini*” Tıbbiye Nezareti ve Maliye Nezaretine bir tezkere ile bildirdi⁴⁸. Devletin, kuduz hastalığının tedavi ve araştırılmasına yönelik tavşan satın alınması ya da Paris’teki heyetin yurda dönüş masraflarında yeterli ödeneği sağlamak konusundaki “eli sıkı” tavrı ile bu hastalığın önlenmesi için kararlı ve içten politikası arasında çelişkili bir durum vardır. Bu nedenle devletin kuduz hastalığının araştırılması ve bu hastalıkla mücadelede ilgisiz olduğu söylenemez ancak bu ilginin maddi boyutu itibarıyla çok da tatmin edici bir nitelik taşımadığı da ortadadır.

⁴⁴ B.O.A., İ. DH., 1010 / 79739, 1886.

⁴⁵ B.O.A., DH. MKT., 1381/ 5, 1886.

⁴⁶ B.O.A., DH. MKT. 1384/ 17, 1886.

⁴⁷ B.O.A., DH. MKT. 1386/ 50, 1886.

⁴⁸ B.O.A., DH. MKT., 1553/ 19, 1888.

Daü'l-keleb Tedavihanesi Müdür Muavini Doktor Kolağası Ali Rıza Efendi'nin mektubu da bu bağlamda değerlendirilebilir. Ali Rıza Efendi Dersaadet'te daü'l-keleb hakkında *tedkikat-ı fenniyyede* bulunmuş ise de ayrıca üç aylığına Fransa'ya giderek oradaki tedavi şeklini öğrenip memlekette uygulamak istemiştir. Bu talep ve tabi ki Doktor Ali Rıza Efendi'nin bu yurtdışı incelemesi için ortaya çıkacak masrafların karşılanmasına yönelik Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'yle yazışmalar başlamıştır. Bu yazışmalar arasında Ali Rıza Efendi'nin mektubunun satır araları hayli ilginçtir. Söz konusu mektuptan Doktor Kolağası Ali Rıza Efendi'nin kuduz hastalığının tedavisine ilişkin hayli önemli başarılar elde ettiği ve yoğun bir çalışma temposuyla İstanbul'daki Daü'l-keleb Tedavihanesinde görev yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak mektubun en ilgi çeken kısmı, onun yurt dışına gitmeden önce talep ettiği harcırahın yalnızca yarısının verilmiş olmasına duyduğu tepkidir. Üstelik bu tepki, talep ettiği harcırahla görev yaptığı kurumun müdürünün aldığı maaşı kıyaslamasına neden olabilecek kadar büyüktür. Kendisinin Fransa'da gördüğü itibarın, Osmanlı resmi makamlarınca gösterilmediğini mektubun satır aralarına sıkıştırması, söz konusu tepkinin boyutunu ortaya koyması açısından bir başka önemli ayrıntıdır⁴⁹. Söz konusu bu mektuptan yaklaşık bir ay kadar sonra bir başka yazışmada Ali Rıza Efendi, *100 lira masarîf olacağını beyan etmelerine rağmen kendisine 50 lira verildiğini* tekrarlamaktadır. Ancak bu yazışmalar arasında dikkat çeken ve tepki dolu bir ifade de tespit edilmektedir. Ali Rıza Efendi “...*şu halde Daü'l-keleb tedavihanesi müdüriyetinde bulunan Fransalı Doktorun devam-ı istihdamına lüzum kalmayub senevi 1300 lira tasarruf olunacağından...*” bahsederek hem Remlinger'le aralarının bozuk olduğunu hissettirmekte ve hem de onun üstü kapalı müdürlükten alınmasını istemektedir! Resmi kayıtlar, Remlinger'in görevindeki başarısına dikkat çekerken, Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi, uzun bir yazışma trafiğinden sonra Ali Rıza Efendi'ye istediği harcırahın verilmesi yönünde görüş bildirmiştir⁵⁰. Bundan sonraki yazışmaların içeriği genel olarak Ali Rıza Efendi'nin istediği miktardaki harcırahın kendisine verilmesi yönünde olup Ali Rıza Efendi, Paris'e giderek araştırmalarda bulunup ülkeye geri de dönmüştür⁵¹.

Ancak şaşırtıcı olan Mekteb-i Tıbbiye Daü'l-keleb Tedavihanesi müdürü Doktor Remlinger'in de Ali Rıza Efendi gibi Paris'e giderek araştırmalarda bulunmak istemesidir. Burada şaşırtıcı olan elbette ki Remlinger'in araştırma için yurt dışına çıkmak isteği değil, onun Paris'teki ailesini ziyaret etmek için araştırma yapacağı bahanesini öne sürmesidir. 8 Haziran 1909 tarihinde

⁴⁹ B.O.A., DH. MKT., 2696/ 3, 1908.

⁵⁰ B.O.A., BEO. 3482/ 261120, 1911.

⁵¹ B.O.A., DH.MUİ., 98/ 19, 1912.

Remlinger, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne gönderdiği mektupta ilk önce Paris'teki hasta annesini ziyaret etmek için altı hafta müddetle izin verilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Remlinger'in eski ve yeni sözleşmelerinin birer sureti incelenmiş ancak talebine çok da sıcak bakılmamıştır⁵². Remlinger'in bu izin talebinden kısa bir süre sonra 19 Haziran 1909 tarihinde kendisi tarafından kaleme alınan bir başka yazı gerçekten hayret uyandırıcı niteliktedir. Daha on bir gün önce Paris'teki hasta annesini ziyaret etmek isteyen ve talebi kabul görmeyen Remlinger, şimdi kaleme aldığı mektubunda bir içerik değişikliğine giderek, *Paris'te araştırmalarda bulunmak* istediğini bildirmiştir. Remlinger'in bu talebi "*bakteriyolojik gelişmeleri takip amacıyla Paris'e gitmesine izin verilmesiyle*" sonuca ulaşmıştır. Üstelik "*kontoratosu hükmünce 6 hafta müddetle Paris'e azimetine mezuniyet verilen (...) Remlinger'in bakteroloji fennindeki terakkiyat ve keşfiyattan haberdar olmak ve malumat almak için 3 hafta temdid-i mezuniyetine [ilişkin] istirham*" da geri çevrilmemiştir⁵³. Remlinger'in sadece bir aylık maaşı kadar bir harcırahın yurt dışına çıkarken kendisine verilmemesinden dolayı yaşadığı kırgınlığa, bir de onun türlü bahanelerle ve istediği kadar harcırahla Paris'e gitmesi eklenince, Ali Rıza Efendi'nin devletin kendisine gösterdiği ilgiyi sorgulamaya başlamış olduğuna kuşku yoktur. Bir başka deyimle Osmanlı hükümet yetkililerinin, kuduz illetiyle mücadele için araştırmalar yürüten memurları arasında bir ayırım yaptığı anlaşılmaktadır. Çünkü Ali Rıza Efendi'nin kaleminden çıkan bir mektubun satır arasında yer alan "*bendeleri şu sekiz sene müddet zarfında ve senenin hiçbir gününde tatil edilmeyen ve yevmiye la-akl (en az) 60 hastadan eksik bulunmayan tedavihaneden daü'l-kelb üzerine birçok tetkikat-ı fenniye de bulunup (...) Avrupa'da iki ecnebi hükümetin takdiri olduğu gibi Paris Encümen-i Tıbbiyesinden (...) akademi nişan ve şehadetnamesiyle taltif ve mükâfatlandırıldım*" ifadeleri, söz konusu ayırmadan kaynaklanan serzenişe ilişkin çok güçlü bir ipucuna işaret etmektedir⁵⁴.

Daü'l-kelb Tedavihanesi: "Câ-yi Penah"

XIX. yüzyıl Osmanlı dünyasında bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye büyük önem verildi ve bu türden hastalıkların yayılmasını önlemek için koruyucu sağlık kuruluşları Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin bünyesinde oluşturuldu. Pasteur'ün bulduğu kuduz aşısını hazırlamak ve salgın hastalıkları araştırmak üzere 1887 yılında Dersâdet Dâü'l-kelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi

⁵² B.O.A., DH. MKT. 2836/ 36, 1909.

⁵³ B.O.A., DH. MKT. 2848/ 81, 1909.

⁵⁴ B.O.A., DH. MKT., 2696/ 3, 1908.

açıldı⁵⁵. Bu kurum Osmanlı devletinde kuduz hastalığından muztarib olanların sığındıkları mekân yani “câ-yi penah” oldu. Bu kurumun açılmasında, salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele konusunda büyük kararlılık gösteren II. Abdülhamit ile Pasteur’ün 1885’te bilim dünyasına tanıttığı kuduz aşısının ayrıntılarını öğrenmek ve ülkede de uygulanmasını sağlamak için Paris’e gönderilen Zoeros Paşa başkanlığındaki veteriner hekimler Hüseyin Remzi Bey ve Hüsnü Bey’in büyük katkıları vardı. Söz konusu heyet 8 Haziran 1886 tarihinde Paris’e ulaştıktan sonra altı ay kadar burada kalmış ve 1886 Aralık ayında iki enfeksiyonlu hayvan ve bunlarla çalışabilmek için gerekli tıbbi araç-gereçle Dersaadet’e geri dönmüşlerdi⁵⁶. *Zoeros Paşa’nın “kuduz illetine dair usul ve keşfiyatı koymak için gereken laboratuvarın tesis ve küşadı hakkında takdim ettiği layiha”* Mekteb-i Tıbbiye’de kurulan bir komisyon tarafından vakit kaybedilmeden kabul edildi⁵⁷ ve 1887 yılında Dersaadet Daü’l-kelb ve Bakterioloji Ameliyathanesi açıldı. Adından anlaşılacağı üzere, bu kuruluşun ilgi alanı içine bakteriyolojik incelemeler de girmektedir ve bu kurum dünyanın üçüncü, doğunun ise ilk kuduz enstitüsüydü⁵⁸. Daü’l-kelb Tedavihanesi, işleyiş olarak Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti’ne, bütçe olarak Dâhiliye Nezareti’ne bağlandı⁵⁹. Bu tedavi merkezinin ilk müdürü Dr. Zoeros Paşa’ydı ve burada kuduz hastalarının aşılama işleminden başka, kuduz aşısının üretim işlemleri de sürdürülüyordu⁶⁰.

Pasteur metodu ile hazırlanan ilk kuduz aşısı 3 Haziran 1887’de kuduz hastalarına uygulanabilmiş, üstelik ilerleyen yıllarda Sivas’ta kurumun bir şubesi daha açılmıştı⁶¹. Mekânın kuşkusuz en başat tedavi yöntemi Pasteur aşısıyla müdahaleydi. Aynı zamanda ısırılan hayvanın öldürülmesi ya da ısırılan hayvanın kaçması yüzünden, bu hayvanların kuduz olup olmadıklarının anlaşılabilmesi nedeniyle, ısırılan kimsenin kuduz şüphesiyle Pasteur usulü tedavi görmesi bir tür önlem olarak da uygulanmaktaydı. Örneğin Zoeros Paşa’nın müdürlüğü esnasında Daü’l-kelb Tedavihanesine 3500 kişiden fazla kimsenin müracaat etmesi ve bunlardan yalnızca 2500 kadarının tedavi edilmesi, söz konusu müracaatın yaklaşık % 30’unun şüphe nedeniyle yapıldığını ve kuduz teşhisinin konulmadığına işaret etmektedir⁶². Bu nedenle Pasteur aşısı hem bir tedavi hem de kuduz şüphesi için bir önlem aşısıydı. Bu

⁵⁵ Sarı 2012, 104.

⁵⁶ Erol 2003, 380.

⁵⁷ B.O.A., DH. MKT. 1398/10, 1886.

⁵⁸ Erol 2003, 380.

⁵⁹ Çavuş 2017, 51.

⁶⁰ Karacaoğlu 2015 (1), 82; ve ayrıca bkz. Osman Macid 1911, 113.

⁶¹ Erol 2003, 380.

⁶² Aleksandr Zoeros Paşa 1900, 3.

nedenle “sıhhat nokta-yı nazarında ısırlmayan eşhasa da Pasteur usulü tedavinin hiçbir mazarratı olmadığı muhakkaktı”⁶³. Üstelik söz konusu aşıyla kuduz tedavisine mani hiçbir sebep de yoktu. “Çocuklara, ihtiyarlara, gebelere, emzıklilere, veremlilere, şeker hastalarına, böbrek ve kalp illeti olanlara tatbikinde hiçbir mahzur bulunmuyordu”⁶⁴.

Bulaşıcı hastalıklar konusunda çok hassas davranan II. Abdülhamid, 1893 yılında Demirkapı'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin bahçesinde bir Bakteriyolojihâne-i Şâhâne yaptırmış, 1894'te burada hekimlere, veterinerlere eğitimin verilmesini sağlamıştı. Üstelik bu Bakteriyolojihâne'de Osmanlı Devleti'nin serum ve aşlarının üretildiğini de belirtmek gerekir. 1894'ten sonra sadece kuduz çalışmalarının yapıldığı müesseseye de Dâü'l-kelb Ameliyathanesi denildi⁶⁵. Osman Macid, İstanbul'daki Daü'l-kelb Tedavihanesi'nin kuruluşunu ayrıntılı anlatan ve söz konusu kurumun “iç planı ve sağlık kuralları” hakkında bilgiler veren bir eser kaleme aldı. Bu çalışmada yer alan bilgilere göre tedavihanenin iç planı şöyleydi: “(1) *Tevkif Salonu*: Her gün tedaviye devam edecek hastalar uzun kanepelerle müzeyyen ve hastaneye gelmesi muhtemel olan adediyle mütenasib olacaktır. Bu salon bizde iki aded olmak; birisi erkeklere diğeri kadınlara mahsus bulunmak lazımdır. (2) *Yeni gelen hastaların vizitesine mahsus bir oda*: Burada istatistik defteri, tedaviye tabi tutulmayacak hastaların tercüme-i halini kaydetmeğe mahsus diğeri bir defter, hokka kalem vesaire koymak için uzunca bir masa. (3) *Şıringa salonu*: Uzun bir masa, asit borik küvetleri, lavman vb. teknik araç ya da ilaçların bulunduğu temiz tutulması gereken oda. Süpürge bu odaya katıyen girmeyecektir. En birinci şey ıslak bezlerle silerek tozları havaya kaldırmamaya dikkattir. Hastaların eşyasını çamaşırlarını koymağa mahsus bir dolap ve bir de hastanenin gömlek, kaput, battaniye gibi levazımını koymağa mahsus bir dolap ki ceman iki dolabı havi bir oda. Bu odada iki üç karyola vardır ki diğeri ıztırabâta maruz olanlara mahsus ve bilhassa ilk şıringa esnasında vukuu muhtemel olan bayılmalara karşı hastayı baş aşağı yatırmak için buraya nakil olunur. (4) *Hastaların yatmasına mahsus erkek kadın iki koğuş*: Burası da her gün ıslak bezle silinecek havası tecdid edilecektir (tazeleneyecektir). (5) *Aşağı kata mahsus abdesthaneler üst katta ise sertabip ve etıbbaya mahsus odalar. Yine üst odalarda; tavşan aşılamağa mahsus bir başka oda*. Emülsiyon yapmağa mahsus oda da gayet dikkatle tathir edilecek ve emülsiyon yapılırken içeriye kimse girmemesi için kapıya *duhul memnu'dur* [giriş yasaktır] levhası asmak lazımdır. *Karanlık Oda*: Buranın oda sıcaklığı 22 derecede sabit tutulacak, virüslerin harap olması istendiğinden

⁶³ B.O.A., DH. MKT. 679/ 15, 1903.

⁶⁴ Sipahioğlu 1926, 4151.

⁶⁵ Sarı 2012, 105.

duvarları siyaha boyanacak, kapısının arkasında bir yay bulunacak ki açık kalmamasın, Pasteur şişelerini koymağa mahsus raflar. *Kavaid-i sıhhiye*: Hastalar şırıngadan bir gün evvel hamama gidecektir. Kuduz tedavisinde bayram, Cuma, Pazar gözetilmeyerek her gün gelinecektir. Hasta soğuktan korunmalıdır. Zira dağ başlarında kalan çobanların ve buzluğa konan tavşanların daha kolay kudurdıkları muhakkaktır. İspirto kullananların daha ziyade kudurmağa istidad gösterdikleri hastaya anlatılmalıdır. Filhakika birçok tavşan şırınga edildikten sonra bazılarında alkol verilmiş ve diğerlerinden daha evvel kudurdıkları görülmüştür. Gıda cihetinden perhize ihtiyaç yoktur. Yalnız lüzumundan fazla yemek her vakit olduğu gibi vücudu yorar...”⁶⁶.

Söz konusu Daü’l-kelb Tedavihanesinin bu iç düzenlemesinden başka, buradaki tedaviye ilişkin sayısal verilere ulaşmak da mümkündür. Zoeros Paşa’nın bizzat kendisi tarafından tutulan istatistiklerde 1886’dan 1896 yılına kadar geçen süre içinde Daü’l-kelb’e başvuran hasta sayılarının bir önceki yıla nazaran arttığı tespit edilmektedir⁶⁷. Bu kaynaktan elde edilen rakamlar, sadece kuduz vakalarının sayıca arttığını değil aynı zamanda kuduz vakaları nedeniyle hastaneye başvuruların da sıklaştığını göstermektedir. Ancak bu sayısal veriler dikkatli değerlendirilmelidir. Tedavihaneye başvuran hasta sayısının her geçen yıla göre artması, kuduz vakaları karşısında halkta beklenen farkındalığa ya da toplumun hastalığın olası risklerine karşı tedavi olmak konusundaki samimi ilgisine işaret ettiği pek de söylenemez. Çünkü Zoeros Paşa, “*Dersaadet’ten gelenlerin dörtte üçünün polis marifetiyle ve taşradan gelenlerin dörtte üçünün hükümet-i mahalliye tarafından gönderildiğini ve geri kalanlarının ise kendiliğinden müracaat ettiklerini*” belirtmektedir. Bu haliyle kuduz hastalarının sadece dörtte birinin kendi istek ve imkânlarıyla tedavihaneye başvurmaları hayli düşük bir orandır⁶⁸. Kuduz hayvanlar tarafından ısırılanlar arasında Jandarma süvari efradından olanlara sıklıkla rastlanır⁶⁹. Zoeros Paşa da hazırladığı istatistikte bu ayrıntıya ilişkin sayısal veriler sunar. Bu verilerden hareketle sözü edilen on yıllık süreçte asker-i şahane efradından 267, Jandarma efradından 12, asker-i şahane zabıtasından 11 kişinin kuduz olduğu sonucuna varmak mümkündür⁷⁰.

Zoeros Paşa, “*vürud ettikleri mahal*” adı altında kuduz hayvanlar tarafından ısırılan hastaların nerelerden geldiklerini de tespit ederek istatistikte yer vermiştir. Bu kısımda kuduz hayvanlar tarafından ısırılanların geldikleri

⁶⁶ Osman Macid 1911, 113- 124.

⁶⁷ Aleksandr Zoeros Paşa 1900, 1, 3 ve 4.

⁶⁸ Aleksandr Zoeros Paşa 1900, 4.

⁶⁹ B.O.A., ZB. 407/ 58, 1902.

⁷⁰ Aleksandr Zoeros Paşa 1900, 4.

mahaller başında, 760 kişiyle Dersaadet gelmekteir. Söz konusu rakamlar İstanbul'a yakın mesafedeki yerleşim yerlerinden Daü'l-kelb Tedavihanesine daha fazla hastanın geldiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Zoeros Paşa, “*icra edilmiş olan müdavatin (tedavinin) sonucunun anlaşılması için tedavihaneden ayrıldıktan 2 ay sonra gerek kendileri tarafından ve gerek gönderilen makamat-ı resmîyeden ne hal kesb ettikleri evrak-ı resmîye ile Tıbbiye Nezaretine, oradan da taraf-ı acizaneme bildirilmiştir*” demektedir. Anlaşıldığına göre kuduz hastalığı konusunda devletin resmi ilgi ve denetimi, tedavi sürecinin tamamlanmasından sonra taburcu olan hastalar üzerinde birkaç ay daha sürmektedir. Zoeros Paşa'nın belirttiğine göre bu on yıllık süre diliminde 2521 kişiden yalnız 35 hasta vefat etmiştir. Lakin bu 35 kişiden 15'i tedavileri bitmeden önce ölmüşlerdir. Bunun da sebebi Daü'l-kelb ameliyathanesine geç ve vakitsiz müracaat etmiş olmalarıdır. Tedavileri bittikten sonra vefat edenlerin sayısı ise 25 kişi olarak verilse de rakamlar dikkatlice hesaplandığında tedavileri bittikten sonra vefat edenlerin sayısının 25 değil, 20 olması gerekir. “*Bunlardan dahi 4 adedi ısırıldıkları tarihten 35-40 gün sonra yani pek geç müracaat ettiğinden tedaviden istenen sonuç elde edilememiş ve ölmüşlerdir*” notu da eklenmiştir. “*Geriye kalanlardan 2496 kişi ise gayet dehşetli ve feci bir ölümden kurtulmuşlardır*”. Zoeros Paşa işaret edilen rakamlardan umut verici bir sonuca daha ulaşarak şöyle demektedir: “*...vefayat 2521 kişide yirmi kişiden ibaret bulunduğu yani bin kişide sekiz kişiden az olduğu meydandadır. Bu ise memalik-i ecnebiyede bulunan Daü'l-kelb Tedavihanelerinden daha güzel neticeler verdiğiinden Paris'teki Mösyö Pasteur'ün tedavihanesinde hâsıl olan neticeden hiç geri kalmadığı meydandadır*”⁷¹.

Kuduz vakalarının her geçen yıl giderek artması, tedavi olmak için Osmanlı devletinin uzak coğrafyalarından İstanbul'a ulaşmanın zorluğu ve bu nedenle hastalığa zamanında müdahale edememe gibi nedenler, Dersaadet Daü'l-kelb Tedavihanesi'nin kurulmasından kısa bir süre sonra Şam, Bağdat, Erzincan, Manastır'da da birer daü'l-kelb laboratuvarı açılmasına olanak sağladı. İstanbul, Manastır ya da Selanik'teki mevcut kuduz hastalığı tedavi merkezlerine bir iki gün içinde gidebilme imkânı bulunduğundan, Edirne'de ayrıca bir daü'l-kelb tedavihanesi açılmasına gerek görülmedi⁷². Bir başka ifadeyle mevcut tedavihaneler, kuduz hastalığıyla olan mücadelede yeterli kapasiteye sahip değilken, sözü geçen hastalıkla mücadelede birbirine yakınlık ya da uzaklıkları üzerinden Daü'l-kelb Tedavihanelerinin açılıp açılmamasının tartışılması hayli şaşırtıcıdır. Üstelik 1906 yılının hemen başlarında Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda kuduz

⁷¹ Aleksandr Zoeros Paşa 1900, 13, 14- 15.

⁷² B.O.A., DH.MKT., 997/ 55, 1905.

tedavisi için başvuranların sabah ve akşamları ikişer ve on altı gün de yalnız sabahları ilaç verildiği ve bunların da hastaneye yatmalarının mecbur olduğu belirtilmişti. Ayrıca Daü'l-keb Tedavihanesine tedavi olmak için gelenlerin sayıca artması ve tedavihanenin artık bu kuduz vakalarını tedavi etmek için müsait olmaktan çıktığı da belirtilen bir başka sorundu⁷³.

Herşeye Rağmen: “İhmal ve Ölüm”

Kuduzla yakalanan kimi hastanın ölümle buluşmasının çok sayıda nedeni vardı. Bu nedenler arasında, zamanında tıbbi müdahalenin yapılamaması, halkın hastalığa yakalanma riskini çoğu zaman göz ardı eden tutumları ve hatta kimi kuduz tedavisi gören hastaların, tedavi süreçlerini yarıda bırakıp hastaneden firar etmeleri sayılabilir. Hastalığa karşı alınan tedbirlerin layıkıyla uygulanması, kuduz illetiyle mücadelede başarılı olmak için ilk ve en etkili adımdı. Kimi zaman bu tedbirlerin beklenen sonuca ulaşmadığı ve alınan önlemler, sürdürülen tedaviye rağmen bazı kuduz vakalarının ölümle sonuçlandığı da oluyordu. 1887 yılının Ocak ayında Üsküdar'da Rum kilisesi bahçivani İstefan ailesiyle beraber bir kuduz köpeğin saldırısına uğradı. İstefan, ailecek yaşadıkları bu korku dolu olay karşısında o dönemde büyük ün kazanmış olan Paris'teki Doktor Pasteur'a bir mektup göndererek, ailece kuduz köpek tarafından ısırıldıklarından bahisle ücretsiz tedavi edilmeleri talebinde bulundu. Tıbbiye Nezareti durumu öğrenir öğrenmez, Paris'te eğitim gören Rotris Paşa'ya haber vererek, tedavileri için gerekenin yapılmasına yardımcı olması istendi ve İstefan ailesiyle beraber Paris'e giderek tedavi olmayı başardı⁷⁴. Bakırköy'de kasaplık yaparak geçimini sağlayan Hamparsum da bir kuduz köpek tarafından ısırılmıştı. Ancak o, İstefan gibi şanslı değildi ve hayatını kaybetti. Döneme ve konuya ilişkin resmi belgeler, onun bir ihmal nedeniyle mi ya da tedaviye geç başlanıldığı için mi hayatını kaybettiği sorusu karşısında suskundur. Ancak Hamparsum'un karısının da kuduzla yakalandığı anlaşılmış, tedavisi için Zoeros Paşa, onunla beraber Paris'e gönderilmiştir.

Bu hastalık Bakırköy'de iki kişiye daha bulaşmıştır. Dönemin Sadrazamı Kamil Paşa bunun ihmalden kaynaklandığının farkındadır ve şu iki soruyu sormaktan kendisini alamaz: “...bu hastalığın karye-i mezkurede iki ademe sirayet eylediği halde ne için tedavi edilmemiştir? Ve oraya etibba gönderildiği halde ne netice hasıl olmuştur?”. Kamil Paşa'nın öfke dolu bu iki sorusu Osmanlı yöneticilerinin kuduz hastalığına ilişkin bir ihmal karşısında ne kadar tahammülsüz olduklarına da işaret etmektedir⁷⁵. Daü'l-keleb Tedavihanesinde,

⁷³ B.O.A. DH. MKT. 1042/ 71, 1906.

⁷⁴ B.O.A., DH. MKT. 1390/ 124, 1887.

⁷⁵ B.O.A., Y.A.HUS. 231/ 42, 1890.

tedavi sonrasında yaşanan kimi ölümler karşısında da devletin benzer tutumu sürdürdüğü tespit edilmektedir. Emrah isimli bir şahıs Dersaadet'teki Daü'l-keleb'teki tedavisinden hemen sonra Sivas'a geri dönmüş ancak memleketine döndükten on iki gün sonra "*daü'l-kelebe müptela olarak müteessiren vefat eylediğinden ahalide itimatsızlık ortaya çıkmış[tı]*". Bu durum Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nin dikkatini çekmekte gecikmedi ve konu hakkında hemen inceleme başlatıldı⁷⁶. Adı geçen Nezaret "*Dersaadet Daü'l-keleb Tedavihanesinde kuduz tedavisi olup memleketlerine gönderilen hastaların kırk günü müteakip günlerdeki sıhhat durumunun*" kendisine bildirilmesi konusunda daha dikkatli olunmasını istedi⁷⁷. Osmanlı tebaası hastaların yurt dışında özellikle kuduzla ilgili araştırmaların hayli ileri gittiği Paris'te tedavi edilmesine izin verilmesi, Sadrazamın belirtilen tutumu, adı geçen Nezaretin söz konusu tavrı, resmi ilginin söz konusu hastalık konusunda çok hassas olduğunu ve en ince ayrıntıyı bile sorgulayarak hastalığın toplum sağlığı üzerindeki etkilerini takip ettiğini göstermektedir.

Suriye'de kuduz bir eşek tarafından ısırılan iki çocuğun, tedavi edilmeleri için giderleri vilayetçe karşılanarak, jandarma çavuşları aracılığıyla Dersaadet'e vakit geçirilmeden gönderilmesi ve ayrıca bu durumun Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti'ne bildirilmesi konusu mevcut resmi tutumun yakın ilgisini ortaya koymasından önemlidir⁷⁸. Ayrıca Çatalca'nın Çanakça Köyü'nde bir öküzün kudurmasından sonra öküz hemen telef edilmiştir. Bundan başka "*ilgili memurların gönderilmesi, öküzün diğer bir eşiyile bunların bulunduğu yerde mevcut olan tosunun ayrıca bir ahıra kapatılarak karantina altına alınması ve köyün diğer hayvanlarının bu hastalık olan mahale geçirilmemesi için tenbihatta bulunulması*"⁷⁹ alınan önlemlerdeki hassasiyete işaret etmektedir. Ayrıca kuduz vakaları karşısında gösterilen bu hassas ilginin yanı sıra, döneme ilişkin Dâhiliye Nezareti ile Şehremaneti arasındaki yazışmalar, "*kuduz köpekler tarafından ısırılıp Dersaadet'e gönderilen hastalardan fakir olanlarının iâşe ve ibate masraflarının suret-i tedarik ve tesviyesi[nin]*" sağlanmasına yönelik kolaylıkları da içermektedir. Döneme ilişkin bu resmi kayıtlarda "*kuduz hastalarının iâşelerinin çaresine bakılarak yalnız tedavi için bir memur-ı mahsusa görevlendirilmesi (...) iskân ve iâşelerinin sağlanması, iskânları için mahal tedariki [de]*" yer almaktadır⁸⁰. Bu desteğin "*muhtaç-ı muavenet olanlara*" yani yalnızca fakir kuduz hastalarına sağlandığını⁸¹, kuduz

⁷⁶ B.O.A., ZB. 345/ 49, 1906.

⁷⁷ B.O.A., ZB. 477/ 44, 1907.

⁷⁸ B.O.A. DH. MKT. 2188/ 36, 1899.

⁷⁹ B.O.A., DH. MKT. 1752/ 23, 1890.

⁸⁰ B.O.A., DH. MKT. 1990/ 110, 1892.

⁸¹ B.O.A., DH.MB..HPS.M., 13-35, 1916.

hastalarına refakat eden akrabalarına benzer bir yardımın çoğu zaman sözü konusu olmadığını da eklemek gerekir⁸². Bu bağlamda Daü'l-kelb Tedavihanesine taşradan gönderilecek hastaların gidiş dönüş masrafları öncelikli olarak kuduz olanların ailelerinden eğer bu mümkün değilse kuduz illetine yakalanan hastanın yaşadığı mahallin yerel idarelerinden karşılandığı tespit edilmektedir⁸³. Kimi zaman bu masrafların Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nin tahsisatından karşılandığı, “*mühim bir yekune baliğ olan bu masarîfın tesviyesine Polis Müdüriyet-i Umumiye tahsisatı müsaîit olmadığına*” belediyelerden sağlandığını da belirtmek gerekir⁸⁴.

Osmanlı resmi ilgisi, kuduz hastalarının Daü'l-kelb Tedavihanesine başvurularının sağlanmasından başka bu hastaların kimler olduğunun Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye de bildirilmesi konusunda sıkı bir denetim sağlamaya çalışıyordu. Üstelik bu bildirim gerçeğe dönüşmediği durumlarda “*tedavihaneye kabul edilmeyecekleri ta'mimen tebliğ*” edilmişti⁸⁵. Bu tutum devletin hem hastalığa olan yakın ilgisini ve hem de toplum sağlığını korumak için sıkı denetim ve takipçi tavrını da apaçık ortaya koymaktadır. Kuduz hastalarının tedavi süreçlerinin baştan sona izlenmesi hatta tedavisi bitenlerin sağlık durumlarının bir süre daha yakından takip edilmesi, hastalıktan kaynaklı bir ölümün ya da bununla bağlantılı bir ihmalin önüne geçmek için sergilenen tedbirlere de işaret etmektedir. Peki, kuduz hastalığına karşı başta Pasteur aşısı olmak üzere etkili bir tedavi yöntemi varken, devlet bu aşı uygulamasını zamanında ve çoğu masrafları karşılayarak yapılması konusunda kararlı bir tutum sergilerken, kuduz ölümleri başka hangi neden ya da ihmallerden daha kaynaklanıyordu? 1919 yılının Ağustos ayında Edirne Vali vekili Defterdarın, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye Umumiye Reisi vekiliyle aralarında gerçekleşen yazışmaların satır aralarında yer alan ifadeler, bu soruya beklenmedik bir cevabı da beraberinde getirmektedir. Edirne Vali Vekili, Dâhiliye nezaretine yazdığı yazıda “*...Daü'l-kelbe gönderilecek hastaların firar etmeyeceklerine dair mahalleri zabitasınca kefalete rabt ettirilmeleri lüzumuna*” ilişkin bir ifade bildirir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-yi Umumiye Riyaseti ise bu tür durumlarda “*...Daü'l-kelb Tedavihanesine izamlarından maksat vehameti muhakkak olan*” kuduz hastalığına karşı tedavileri devam edenlerin “*tedavihane-i mezkûrdan vakitsiz firarları halinde tevellüd edecek mazarrat kendi şahıslarına aid olacağı*” yönünde bir ifadeyi paylaşır. Ayrıca “*...kuduz gibi akibeti mühlik bir hastalığın tesirâtı nedeniyle*

⁸² B.O.A., DH. MKT. 46/ 30, 1893.

⁸³ B.O.A., DH. MB. HPS. M., 2- 51, 1911.

⁸⁴ B.O.A., DH.MB..HPS.M., 13-35, 1916; B.O.A., DH. MKT. 46/ 30, 1893; BOA. DH. MKT., 1042- 71, 1906.

⁸⁵ B.O.A., DH. MB. HPS. M., 2/ 51, 1911.

vefat edecekleri fennen muhakkak olduğundan kefalet vermekten istinkâf edenler var ise kendilerine lisan-ı münasible tefhim edilerek tedavinin hitamına kadar behemehâl Daü'l-keleb Tedavihanesine devam etmeleri” gerekliliğine de dikkat çeker. Döneme ilişkin çok sayıdaki yazışma bu konuya ilişkin asıl sorunun başka bir boyutuna daha işaret etmektedir. Kuduz tedavisi görenler sayıca o kadar fazladır ki, bunların “...mevcut yataklar nisbetinde alıkonularak mütebakisinin minelkadim kendilerince tedarik edecekleri mahallerde ikamet etmeleri” istenmektedir. İşte tam da bu nedenle “her gün muntazaman tedavileri icra için tedavihaneye müracaat etmek üzere zahmet verilmekte olanlardan bazıları cehaletle tedaviyi ikmal etmeksizin firar etmektedir”. Bir başka deyimle tedavihanede yer olmadığı için yatırılmayan ve bu nedenle dışarıda kalıp tedavihaneye düzenli bir şekilde giderek kuduz sağaltımı yaptırmayı terk eden hastaların bu ihmalleri ölümle sonuçlanmaktadır. Bu nedenle, söz konusu sağaltımı yarıda bırakanlar ya da tedaviden kaçanlar her nerede ise acilen bildirilerek tedavilerine devam etmeleri ve tedaviden mahrum kalmalarına meydan verilmeyerek “kendilerinin izam edildikleri mahaller zabıtasınca kefalete rabtları” istenmektedir⁸⁶.

Kuduz vakaları daha çok bahar ve özellikle de yaz aylarında görülmekteydi. Bu nedenle Osman Macid kaleme aldığı çalışmasında mevsimlerin kuduz hastalığına olan etkisine büyük önem vermiş bu konuda “sıcak zamanlarda bu marazın şiddetle icra-yı hükm ettiğini” belirtmişti⁸⁷. Döneme ilişkin resmi kayıtlardan da sıcak yaz aylarında kuduz vakalarının arttığına ilişkin önemli ipuçları yakalanmaktadır. Serasker Mehmet Rıza Paşa “... ahvali meçhul keleb tarafından ısırılarak merkez hastanesine yatırılan zabitan ve efrad-ı mülükanenin adedi şu sırada teksir etmektedir” ifadelerine 1905 yılının Ağustos ayında kaleme aldığı bir yazısında rastlanmaktadır⁸⁸. Kuduz hastalığı ile cinsiyet ilişkisi, bu hastalığın mevsimle olan ilişkisinden çok daha ilgi çekici ayrıntılar içerir. İbrahim Temo'ya göre kuduza yakalanan erkeklerin oranının kadınlardan fazla olması “erkeklerin ziyadesiyle faal olmaları ve ova ve sahralarda ziyade gezmeleridir”. Asıl dikkat çeken ayrıntı ise Temo'nun ulaştığı şu sonuçlardır: “...kadın ve erkekten aynı adette ısırılanlardan erkekler daha ziyade düçar-ı maraz olmaktadırlar. Mesela telefât erkek için % 56, kadın için % 44'dür. Bunu bazıları kadınların elbiselerinin kalınlığına ve kesretine atfetmek istiyorlar”⁸⁹. Dr. Sipahioğlu da erkeklerde kuduz vakalarının kadınlardan daha fazla görüldüğünü belirtir ve bu konu

⁸⁶ B.O.A., DH. İ. UM. EK., 84/ 22, 1919

⁸⁷ Osman Macid 1911, 96.

⁸⁸ B.O.A., DH.MKT., 997/ 55, 1905.

⁸⁹ İbrahim Edhem Murad 1896, 23.

hakkında “...buna sebep kadın elbisesinin daha kalın olmasını gösterenler varsa da köylüler için belki variddir fakat açık saçık bir şehir kadını için gülinç bir iddia olur” yorumunu paylaşır⁹⁰.

Kuduz ısırıklarının insana olan etkisi, ısırılan kimsenin çocuk ya da yetişkin olmasına ya da kafa, yüz veya başka bir taraftan ısırılmasına bağlı olarak da değişmekteydi. Ayrıca kuduz hastalarına zamanında müdahalede kuduz hastalığının kuluçka süresi ve ortaya çıkışı kadar önemliydi⁹¹. Hastalık, kuduz bir hayvanın ısırıldığı günden itibaren çocuklarda nihayet 20, 25 ve büyüklerde 40 güne değin meydana çıkıyor ve hatta 5-6 ay sonra bile görülebiliyordu⁹². Hüseyin Remzi Bey’in de belirttiği gibi “*hastalığın çocuklarda daha ağır seyrettiği, yirmi yaşından büyüklerde ölüm oranının % 62 olduğu, yarası dağlananlarda ölüm oranının % 30 civarında iken, yarasına müdahale edilmeyenlerde bu oranın % 80 e ulaştığı, yüz ve kafadan ısırılmanın ölüm açısından en büyük riski taşıdığı Viyana, Paris ve Londra’da yapılan araştırma sonuçlarıyla*” ortaya konulmuştu⁹³. Sipahioğlu da çocukların kedi ve köpeklerle korkup çekinmeden oynaşmalarından, onların kuduz hastalığına yakalanma riskinin daha yüksek olduğunu iddia ediyordu⁹⁴. İbrahim Temo da bunlar arasında “*başından dalanılanlar –ki en tehlikelisi de budur- ancak % 2,23 kadar telefata vermektedir*” demektedir ve elden ısırılanların % 22,5’nin, diğer taraflardan ısırılanların ise % 32,5’nin hayatını kaybettiğini belirtiyordu⁹⁵.

Kuduz hastalığıyla olan mücadelede hiç kuşkusuz tedaviye erken başlamanın önemi büyüktü. Kimi zaman Osmanlı devletinin uzak coğrafyalarından İstanbul’a tedavi olmak için gelen kuduz hastalarının, yolda harcadıkları vakit nedeniyle ölüm riskiyle karşı karşıya kaldıkları oluyordu. Umum Mekatib-i Askeriye-yi Şahane’de görevli bir baytar, Dâhiliye nezaretine iletilen resmi yazısında “*kuduz illetine giriftar olanların Dersaadete gelinceye kadar vakit geçirerek bilhassa aşı tesir etmemekte olduğundan*” yakınıyordu⁹⁶. Çoğu zaman hastalığın teşhis ve tedavisindeki gecikme toplumsal bir “*ihmale*” de işaret ediyordu. Bu nedenle devletin sürekli dikkati çektiği temel konu da bu oldu. Kuduz hayvanlar tarafından ısırılan kimselerin sekiz gün geçmeden derhal Dersaadet’e gönderilmeleri gerekiyordu. Devletin bu konudaki hassasiyeti “*Tebhirhane ve Usul-i Tebhirat Hakkında Nizamname*”de şu şekilde yer buldu: “...Kuduz kelbler veyahut bi’s-siraye kuduz olmuş hayvanlar tarafından

⁹⁰ Sipahioğlu 1926, 4148.

⁹¹ Karacaoğlu 2015 (1), 79.

⁹² Yağlıkcı 1881, 36.

⁹³ Karacaoğlu 2015 (1), 79.

⁹⁴ Sipahioğlu 1926, 4148.

⁹⁵ İbrahim Edhem Murad 1896, 82- 83.

⁹⁶ B.O.A., DH.MKT., 997/ 55, 1905.

ısırılmış eşhas ısırıldıkları tarihten itibaren sekiz gün geçirilmeden usul-ü fenniye dairesinde taht-ı tedaviye alınarak sirayet mahzuru izale edilmek üzere Dersaadet'e yahut diğer daha yakın bir mahalde kain daiü'l-kelb tedavihanesi izam olunmak için etibba ve müfettişliklerle baytarlar tarafından bila-tehir mahalli memurin-i mülkiye ve belediyesine ba-rapor beyan-ı keyfiyet kılınacak ve raporların muktezası derhal icra ve hin-i sevkiyatta fennen lazım gelen tahaffuza dair etibba tarafından hasta sahiplerine vesaya (öğütler) ifa olunacaktır"⁹⁷. Bu konu hakkında sürekli taşra mülkiye ve belediye tabiplerine bilgi verilerek gerekli uyarılar yapılmaya devam etti. Ancak söz konusu bu uyarılara rağmen kuduz hayvanlar tarafından saldırıya uğrayan çoğu kimsenin haftalar sonra bir tedavi merkezine gittikleri anlaşılmaktadır. Bu haliyle toplumda "erken teşhis" konusunda henüz hatırı sayılır bir bilinç oluşmaması çoğu resmi belgede ve dönemin Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Tıbbiye baytarının yazdığı mektuplarda sürekli şikâyet konusu haline gelmiştir⁹⁸. Bu şikâyetler tedaviye geç kalınmasından kaynaklı ölümler karşısında resmi ilginin genel tavrına işaret etmesi bakımından hayli önemlidir. İbrahim Edhem Temo da bu ihmale dikkat çeker ve hatta örnekler verir. Temo, 1892 yılında Mekteb-i Tıbbiye'deki öğrenimi sırasında hazırladığı "Kuduz Hastalığı Üzerine Varaka-i İmtihaniyye" konulu mezuniyet tezinin "müşahede-i tıbbiye" ara başlığında, Osman ve Ermenekli Hasan efendi isimindeki hastaların birer kurt tarafından yaralandıklarını ancak hastaneye geç başvurmaları nedeniyle, ısırılmalarından bir ay kadar sonra hayatlarını kaybettiklerini anlatır⁹⁹. Gerçi her iki hastanın çok çabuk hayatını kaybetmesinin bir diğer nedeni kuduzu bulaştırma riski daha yüksek olan bir kurt tarafından baş ve yüz bölgelerinden ısırılmış olmalarıydı. Sipahioğlu'nun da dikkat çektiği üzere kuduz bir köpeğin ısırmasında yüzde on ya da yirmi ölüm tehlikesi varken, bir kuduz kurdun ısırmasıyla ölüm riskinin yüzde altmışlara yükseldiği biliniyordu¹⁰⁰. Daiü'l-kelb Tedavihanesinin müdürü Zoeros Paşa'nın da önemle üzerinde durduğu bu "geç ve vakitsiz müracaat etmeden" kaynaklı ihmalin bir türlü önü alınamadı¹⁰¹. Döneme ilişkin resmi kayıtlar XX. yüzyılın başlarında da bu ihmalin devam ettiğini "...kuduz kelb veya sair hayvan tarafından ısırılanların vakit kaybetmeden Daiü'l-kelb Tedavihanesine izamlarının gerektiği(...) bazı mahallerce bu gibiler ısırıldıklarından 30- 35 gün sonra gönderilerek birçoklarının vefatına sebep verilmekte olduğuna"¹⁰² işaret etmektedir.

⁹⁷ Ergin 1995, 3240.

⁹⁸ B.O.A., DH. MKT. 46/ 30, 1893.

⁹⁹ İbrahim Edhem Murad 1896, 7-9.

¹⁰⁰ Sipahioğlu 1926, 4149.

¹⁰¹ Aleksandr Zoeros Paşa 1900, 14.

¹⁰² B.O.A., DH. MKT. 2606/ 41, 1904.

Merhamet ve Zaruret Arasında: “İtlaf Meselesi”

İnsanoğlu çok eski zamanlardan beri yaşadığı coğrafyayı çevresindeki canlılarla birlikte paylaşma eğilimi gösterir. İnsanın ilkçağlardan beri çevresinde yer alan hayvanlar içinde köpek farklı bir konuma sahiptir. Diğer bazı hayvanlardan farklı olarak üretime doğrudan katılmayan köpek, binlerce yıl önce evcilleştirilerek, etkin bir güvenlik sisteminin parçası haline gelmiş ve daha çok bekçilik, avcılık gibi rolleriyle ön plana çıkmıştır¹⁰³. Ancak kuduran köpeklere karşı toplumun ve devletin tepkisi Osmanlı dünyasında köpeklerin bu iyi rollerine çoğu zaman galebe gelmiştir. Artan kuduz vakaları, bu hastalığın yegâne suçlusunu sayılan köpeklere karşı acımasızca cezaların verilmesi konusunda sert önlemleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle Hz. Peygamberin hadislerinde geçtiği iddia edilen “...saldırgan ve kuduz köpeğin öldürülmesinin emredildiği” yönündeki rivayet, itlaf uygulanmasının önünü açmıştır¹⁰⁴. Burada dikkat çeken ayrıntı hayvanların öldürülmesi ve onlara eziyet edilmesini yasaklayan İslam dininde, hayvanların insan ve toplum sağlığını tehdit etmeleri halinde öldürülmesine müsaade kılınmış olmasıdır. İslâm hukukunda hayvan haklarına büyük önem verilmiş, onlara şefkat ve merhametle muamele edilmesi emredilmiştir. Hayvanların korunması ve yaşam haklarının ellerinden alınmaması esastır. Bu nedenle İslâm’da esas olan hayvanların öldürülmemesidir¹⁰⁵. Üstelik Kuran-ı Kerim’de de köpeklerin öldürülmesine yönelik herhangi bir nas mevcut değildir, bu türden ifadeler sadece hadislere dayandırılmaktadır. Konuya ilişkin araştırmalarda bulunan İslam hukukçuları da köpeğin öldürülmesine verilen izin mutlak olmadığı üzerinde dururlar. Ayrıca bir itlaf söz konusu olacaksa da, öldürülecek hayvanların bazı vasıfları taşıması gerektiğini de eklerler. Diğer bir ifadeyle mutlak olarak sözü edilen rivayetler mukayyet rivayetlerle birlikte değerlendirilmelidir. İslam âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre hadislerde geçen “*el-kelebu’l-akur*” kelimesinin bütün hayvanlar için geçerli olduğunu, *akur* sözcüğünün de yırtıcı ve saldırgan anlamına geldiğini belirtirler. Bu nedenle hadislerde geçen yırtıcı köpek tabiri, aslan, kaplan, kurt gibi yırtıcı hayvanlara teşmil edilerek kullanılmıştır. Bu bağlamda hadislerde kurt, aslan, kaplan, pars gibi hayvanların da itlaf edilmesi mümkün hayvanlar arasında olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. İslam hukukçuları da hadislerde geçen kelb-i akur ayrımına dayanarak, insanların canlarına ve mallarına zarar veren saldırgan veya kuduz bütün hayvanların öldürülmelerinin mübah olduğunu, zarar vermeyenlerin ise öldürülmemeleri

¹⁰³ Duranlı 2008, 176; Kandır 2014, 10; Pinguet 2009, 40.

¹⁰⁴ Demirel 2014, 83.

¹⁰⁵ Erturhan 2009, 98.

gerektiği konusunda hemfikirdirler¹⁰⁶. Bu nedenle, itlaf zorunluluk hâsıl olunca uygulanması gereken sıhhi ve tıbbi bir çözüm yöntemi olarak kabul edilmiştir. Belki de bu yüzden 1887 yılında bir çeviri eser yayınlayan Mahrukizade Cafer, söz konusu çalışmasında sokaklarda başıboş gezen ve insanları ısırarak ya da kuduz oldukları için saldıran köpekler için “...izale-i vücutları şer’en caiz idüğü” meselesini incelerken, kendisinin “*gayet merhametli*” olduğunu belirtme ihtiyacı duymaktadır. Eserin geneli incelendiğinde sadece bu iki kelimenin altı çizilidir. Mevcut köpeklerin sayılarının da korunmasından yana olduğunu vurgulayan Mahrukizade Cafer gibi Osmanlı aydınları ya da kuduz konusunda yazı kaleme alan çoğu yazar “*zaruret ve merhamet*” arasında kalmış gibidirler¹⁰⁷.

Köpeklerin itlafı konusunda bu iki kavramdan ilki olan zaruret çok sayıda gerekçeye dayandırılabilirdi. Bunlar arasında kuşkusuz halk sağlığı, toplum güvenliği gibi nedenler başta gelmekteydi. Ancak bu konunun kimi zaman siyasi bir soruna dönüştüğü ya da keyfi hayvan öldürme vakalarıyla farklı boyutlara taşındığı da oluyordu. 1830 yılında II. Mahmut’un sokak köpeklerini ortadan kaldırmaya yönelik teşebbüsünün arka planında yaşananlar hayli ilgi çekiciydi. “...İstanbul’da bir gece bir İngiliz’in üzerine köpekler hücum ederek (...) onu parçalayıp öldürmüşlerdi. Olayın yaşanmasıyla İngiliz sefir bir tarziye (özür) ve tazmin (zararı ödemek) istemiş ve bu köpek meselesi o zaman bir mesele-yi siyasiye teşkil etmişti. Sultan Mahmut İstanbul’daki mevcut köpekleri Marmara Adasına naklini emretmiş ve hükmünü icra ettirmişti. Nas ve müteassıb ulema bu kararın aleyhinde şiddetli protesto yağdırmış ve nahoşnudları teskin için Sultan Mahmud iradesini geri almağa ve köpekleri geri getirip İstanbul’a boşaltmağa mecbur olmuştu”¹⁰⁸. Benzer bir olay 1889 yılı ortalarında yaşandı. İstanbul’da Rus sefarethanesinde müstahdem bir hamalı ve bir takım köpekleri ısırarak bir kuduz köpek, kuduz meselesinin bir anda siyasi bir krize dönüşmesine neden oldu. Başta Rusya sefirinin büyük tepkisini çeken bu olaya, diğer yabancı sefirler de kayıtsız kalmadı. Söz konusu sefirler, hem müstahdem ölümü ve hem de Büyükdere ve civarında çok sayıda köpeğin kuduz illetine yakalanması gerekçesiyle, sözü geçen yerdeki tüm köpeklerin “*itlaf veyahut bir mahale teb’idiyle (uzaklaştırılması) imhası*” konusunda girişimlerde bulundular. Osmanlı devleti, Rusya ve diğer bazı Avrupalı elçilerinin bu tutumunu “*onur kırıcı*” olarak nitelendirdi. Üstelik bazı yabancı devletlerin İstanbul’daki elçileri Büyükdere ve civar sayfiyelerde bulunan köpeklerin, yedinci Daire-yi Belediye tarafından itlaf edilmemesi halinde, “...mukim umum süfere-yi ecnebiyye tarafından avcılar tayin olunarak telef

¹⁰⁶ Koşum 2015, 300-301 ve 302.

¹⁰⁷ Saçaklızade Mehmet 1887, 2.

¹⁰⁸ Abdullah Cevdet 1910, 50.

ettirilecekleri devlet-i Rusya sefiri tarafından gönderilen kavaslar marifetiyle tebliğ” edildi¹⁰⁹. Ancak hükümet tüm bu baskılara rağmen itlafın “...kelblerin kuduz illetine uğrayarak insana iras-ı mazarrat etmeleri” halinde olabileceğini bildirdi. Bu karşılık, devletin itlaf konusundaki temel yaklaşımını ve tüm siyasi bakıllara rağmen sergilediği kararlı duruşu göstermesi açısından hayli önemlidir. Üstelik Baş Kitabet dairesinde hazırlanan ve konuya ilişkin kaleme alınan bir yazıda da “...ihtiyaten binlerce hayvanın itlaf ve imhası tarikine gidilmesine merhamet kail olmadıktan başka (...) sokak köpeklerinde nadiren kuduz zuhurunda derhal telef edilerek tepki gösterilmesi su-i tesir (kötü bir tepki) gösterir” ifadelerine de yer verildi¹¹⁰.

Böylesine bir “su-i tesir” örneği Remlinger’in sokak köpeklerine yönelik aldığı bir karar sonrasında yaşanmıştı. II. Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre sonra İstanbul Daü’l-kelb’in müdürü Doktor Remlinger, İstanbul’da sayıları hayli artan başıboş köpeklerle başa çıkabilmek için onların geceleri sokaklardan toplanıp itlaf edilmesini önerdiğinde, onun bu acımasız planı gerek Osmanlı devletinin resmi makamları ve gerekse İstanbul halkı tarafından kabul görmedi. Osmanlı toplumunda mahallenin ayrılmaz bir parçası olan köpeklerin halk tarafından ne kadar çok sevildiği ortadaydı. Ancak asıl üzerinde durulması gereken ayrıntı, Remlinger’in bu acımasız planının aynı zamanda hükümet nezdinde de büyük tepki uyandırması ve Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından kesin bir kararlılıkla reddedilmesiydi. İtlaf konusunda “bazen” devletin resmi yaklaşımıyla toplumun tutumu paralellik gösterebiliyordu. İtlaf önerisi kabul görmeyen Remlinger planını daha sonra yumuşatarak önerdiği yeni planı gereğince köpekler itlaf edilmeyecek ama şehrin uzak yerlerine atılmak için toplanacaktı. Halk bu çözüme de yanaşmadı, mahallelerinden köpeklerin toplanmasına büyük tepki gösterdiler, hatta sivil itaatsizlik örnekleri sergilediler, jandarmaya polise karşı durdular¹¹¹. Kimi zaman benzer durumların kuduz olduğu tespit edilen hayvanlara gösterilen lakayd bir tavra dönüştüğü de oldu. “...kuduz bir hayvan ısırıldıktan hemen sonra itlafi lazım gelirken, bu cihete asla ehemmiyet verilmemesi cihetle kelblerin etrafa dağılmaları söz konusu [oluyor ve bu durum] halk arasında gösterilen lakayd” bir tutuma işaret ediyordu¹¹². Daha açık bir ifadeyle, hükümet “ihtiyat” amaçlı değil, “zaruri hallerde” kuduz illetine yakalanma riski bulunan ya da kuduz olduğu kesinlikle tespit edilen hayvanların itlafına izin veriyordu. 1895 yılının hemen başlarında Nişantaşı civarında kuduran bir köpek hemen itlaf edilmişti. Bu

¹⁰⁹ B.O.A., DH. MKT., 1650/ 96, 1889.

¹¹⁰ B.O.A., İ. DH., 1150/ 89647, 1889.

¹¹¹ Pinguet 2009, 14- 15

¹¹² B.O.A., ZB. 41/ 23, 1907.

köpeğin “...Nişantaşı'nda bir hayli kلبleri ısırmiş olduğu ve gerçi kuduran kلب itlaf edilmiş ise de diğerlerinin dahi kuduracağı cihetle maazallah birçok ebna-yı sebil (yolcular) tehlikeye uğrayacağından” bunların da imhasına karşı çıkılmadı¹¹³. Toplum sağlığını ve güvenliğini tehdit etmediği müddetçe hükümetin hiçbir hayvanın yaşam hakkını elinden almayan bu resmi tutumuyla, üst düzey devlet görevlilerinin tavrı kimi zaman tezat bir hal alabiliyordu. 1904 yılı içinde, bir paşa konağında kedi ve köpeklerin öldürülmesi nedeniyle yürütülen soruşturma tutanakları, söz konusu bu duruma ilişkin hayli can sıkıcı bir örnek teşkil etmekte. Paşa hazretlerinin hiçbir neden yokken, hem sahibi olduğu köpekleriyle başka köpekleri boğdurtması ve hem de yeri geldiğinde kedileri tüfekte öldürüp denize atırması, hem büyük bir tepki ve hem de kaçınılmaz bir tahkikatla karşılık buldu¹¹⁴.

İtlaf meselesi Osmanlı basınında da tartışıldı. Üstelik yazılı basının sokak köpeklerine yönelik itlaf ve imha tedbirleri konusunda kamuoyunu etkileyen tavrı devletin resmi yazışmalarına da yansdı. Döneme ilişkin resmi yazışmalar, İstanbul'daki sefirlerin kuduz olan ya da olmayan sokak köpeklerinin itlaf edilmesindeki baskılarıyla, “*Dersaadet gazetelerinde köpeklerin kaldırılması lüzumundan bahsle bendler neşr edildiği esnada vuku bulması*” arasında ciddi bir ilişki olduğuna gönderme yapmaktadır¹¹⁵. Söz konusu itlaf meselesi üzerine ortaya çıkan tartışmalarda Abdullah Cevdet tartışmasız ön plandadır ve II. Meşrutiyet'in hemen ilk yıllarında gerek gazetelerde neşrettiği yazılar ve gerekse yazdığı kitaplarda köpeklere karşı adeta savaş açmıştır. 1909 yılında “*İstanbul'da Köpekler*” başlıklı eseri kaleme alan Abdullah Cevdet eserinde köpeklere karşı şu ifadeleri kullanır: “...[Avrupa'da] bunları [köpekleri] başlarına vurarak itlaf ediyorlar. (...) Mahallemize taun saçan (bulaşıcı hastalık yayan), sokaklarımızda bizi rahat gezdirmeyen, uyumuzu rahat uyutmayan köpeklere (...) gösterdiğimiz alaka nedir?”. Abdullah Cevdet sokak köpeklerinden adeta nefret etmektedir. Sözlerine yaşanan bir olayı örnek göstererek şöyle devam eder: “*Daha bundan bir ay evvel Fatih'te kuduz bir köpek on beş vatandaşı ısırmiş ve hayatlarını tehlikeye düşürmüştü. Bu vaka Yeni Gazete'nin 25 Ağustos 1909 tarihli nüshasında ber-tafsil yazıldı*”. Asıl dikkat çeken Abdullah Cevdet'in “*köpek kaffe-i edyanın nazarında (yani tüm dinlerde) na-paktır*” ifadesidir. Abdullah Cevdet eserinde bu sözün altını etraflıca dolduracak bilgiler ve örnekler sunma çabası içine girmekten kendisini

¹¹³ B.O.A., BEO., 577/ 43201, 1895.

¹¹⁴ BOA. Y.PRK. BŞK. 72/ 44, 1904.

¹¹⁵ B.O.A. İ.DH., 1150/ 89647, 1889.

alamaz¹¹⁶. Kısacası, iyi niyetli bir yaklaşımla en azından “başiboş” sokak köpeklerine karşı Abdullah Cevdet’in bu hoşgörüsüz tavrı şaşırtıcıdır.

Bezmi Nusret Kaygusuz tarafından 1910’ların hemen başlarında çıkarılan ve yazıların eleştirel karaktere sahip olmasına özen gösterilen “*Tenkid*” dergisinin¹¹⁷ en ilgi çekici yazarlarından biri de Abdullah Cevdet’ti. Bu derginin dördüncü sayısında “Köpekler” başlığını taşıyan bir yazı yayınlayan Abdullah Cevdet, medeniyet yolunda ilerlerken köpeklerin ne türden engeller teşkil ettiğini etkili bir dil kullanarak anlatmaya çalıştı. Adeta toplumu itlafa ikna etme gayreti içine giren Abdullah Cevdet bu yazıda, “...*bütüin bir mahalle köpeklerinin hep bir ağızdan havlamalarıyla yahut ulumalarıyla birkaç defa uykudan sıçrayarak uyanmaksızın hiçbir gece fasılasız, asude bir uyku uyumak mümkün olmayan bir memleketin sakinleri kendilerini mütemeddin (medeni) milletlerin huzur-ı uhuvvetine nasıl ve ne yüzle çıkarabilir?*” sorusunu ortaya attı. O, yazısında köpek sorununun adeta Türk toplumunun değerlerine zarar veren bir mesele halini aldığına dikkat çekiyordu. Bu bağlamda yazısının en dikkat çeken kısmı kuşkusuz “...*köpeklere gösterdiğimiz müraat (koruma, ilgi) menfuremize (iğrençliğimize) bakarak bazı nezaketsiz Avrupa muharrirleri köpeklere “Les petits freres des Turcs” [Türklerin küçük kardeşleri] demeye kadar varmışlardır*” sözleriydi. Kısa bir süre önce yazdığı kitabında ayrıntısıyla belirttiği şekliyle köpeklerin İslam dinindeki yerini bir kez daha paylaşan Abdullah Cevdet sözlerine şöyle devam ediyordu: “...*Köpek kaffe-yi edyanın nazarından napaktır. İslam dini köpeği necis (pis) kabul eder. İmam Hanbel nazarında köpeğin gölgesi bile napaktır. İmam Malik ve İmam Şafi mezheplerinde köpeğe temas etmek gusül ve tathiri (yikanmak) müstelzendir. İmam Hanefi köpeğin yaşadığı teneffüs ettiği yerlerin havasını mülevves (pis ve kirli) kabul eder*”. Abdullah Cevdet yazısını “... *aynı zamanda müstakil, hür olarak yaşamak istiyorsak mütemeddin, müstakil, hür olarak yaşayan akvamın tuttukları yolu tutmaya mecburuz*” sözleriyle noktaladı¹¹⁸. Sipahioğlu da İçtihat’ta yazdığı yazılarda, Abdullah Cevdet’in yaklaşımına benzer ifadelerle karşımıza çıkar ve o da, “...*insanlara kuduzu nakleden en başlıca hayvan köpektir, bilhassa başiboş gezen köpekler en tehlikeli cinsidir*” demektedir¹¹⁹. Ancak bu yaklaşımın sahipsiz köpeklerin kuduz olma riskini daha çok taşımalarından kaynaklandığını ve son dönem Osmanlı dünyasının mütefekkirlerine teşmil edilemeyeceğini de belirtmek gerekir. Tahirü’l Mevlevi’nin Sebilü’r-Reşad’da yayımlanan yazısı, sözü edilen yazarlardan farklı

¹¹⁶ Abdullah Cevdet 1909, 8.

¹¹⁷ Çıkla 2003, 617 ve 620.

¹¹⁸ Abdullah Cevdet 1910, 49-53.

¹¹⁹ Sipahioğlu 1926, 4148.

olarak, itlaf uygulanmasının tamamen son bulmasına yönelik bir içerik taşımaktadır. Tahirü'l Mevlevi bir gün Aksaray civarında yürürken bir köpeğin zehirlenerek öldürülmesi konusunu kaleme alarak “...*elzem ve ehem olan bir şey varsa o da kelab faciasına hitam verilip serseri köpeklerin ortadan kaldırılmasına başka bir çare bulunmasıdır ki insaniyet de bunu iktiza eder sanırım*” demektedir¹²⁰.

Osmanlı toplumunun genelinde ve devletin resmi ilgisi içinde “...*ne sahibi ve ne de kimseye zararı olmayan kelbin katl edilmesinin caiz olmadığı*” anlayışı hâkimdi¹²¹. Bu çok önemli ayrıntı devlet görevlilerinin itlaf uygulamak konusunda gerekli fetvayı alma mecburiyetini de beraberinde getirdi. Üstelik bu mecburiyet kimi zaman fetva makamı olan müftülük ile halk ya da devlet görevlileri arasında fikir ayrılıklarına da kapı araladı. 1871 yılı Ağustos ayının ortalarında Büyükdere köyü sakinlerinden otuz kadar kişi imza toplayıp köylerindeki başıboş köpeklerin itlaf edilmesini talep etmişlerdi. Bu talebin gerekçesi ise “...*iki kuduzlu kelbin geçenlerde Rumelikavağı ve Sarıyer nam karyelerde bazı eşhası ısırdıktan sonra sokaklarda sürünmekte olan sahipsiz hayli kelbleri dahi ısırmış olduğunun duyulmasıydı*”. Köy halkı “...*umumen dehşet-i azimeye giriftar olduklarını*” öne sürerek sokaklarda sürünmekte olan bu köpeklerin itlaf edilmesinde ısrar etti. Köy halkının itlaf konusundaki bu ısrarı bir “duyuma” ve “endişeye” dayanmaktaydı ve sonuç itibarıyla bu iki önemli neden Müftünün itlafı caiz görmesine yeterli olmadı. Benzer kuduz vakaları aynı yerde bir sene kadar önce de yaşanmış ancak kuduz olmayan sokak köpeklerinin toplanması ya da itlaf edilmesi kabul görmemişti. Bu nedenle kuduran köpeklerin itlafı “*ve kudurmuş olmayanların içerisinde muzır (zararlı) olanlar var ise onların hâli (tenha, boş) bir mahale def'i (...) umum kelblerin itlafının da caiz olamayacağı*” kararı verildi¹²². Henüz kuduz hastalığına yakalanmayan ancak şüphesiz kuduz olacağı anlaşılan kimi hayvanlar için itlafın, toplum sağlığı ve güvenliğinde telafisi mümkün olmayan sonuçlar yaratabileceği durumlarda uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu duruma ilişkin olarak, 1906 yılında Maltepe civarında kuduz bir köpeğin çok sayıda kedi ve köpeğe kuduz bulaştırması sonrasında “...*civar sakinlerinin muhafazayı sıhhat ve selametleri için ısırılan kelabın kudurmazdan akdem (önce) toplattırılıp telef ettirilmesi*” caiz görülmüştür¹²³. Belki de burada asıl dikkat edilmesi gereken husus, itlaf kararının kolaylıkla alınmadığı ve bunun için öncelikli olarak fetva makamını haklı gerekçelerle ikna etme önceliğidir. 1909

¹²⁰ Tahirü'l Mevlevi 1914, 69- 70.

¹²¹ Saçaklızade Mehmet 1887, 8.

¹²² B.O.A., DH. MKT., 1316/ 98, 1871.

¹²³ B.O.A. DH.MKT., 1102 – 69, 1906.

yılının ilkbaharında bir kurt, dağdan Yozgat kasabasına inerek hem on dokuz kişiyi ısırması ve hem de çok sayıda köpeği yaralamıştı. Yapılan araştırma sonucunda bu kurdun kuduz olduğu anlaşıldığından kurdun saldırısına uğrayan kişiler hemen Daü'l-kelb Tedavihanesine gönderilmişti. “...Yüz kadar kelbin kudurduğu ve devr-i tefrihine (kuluçka devri) müteakiben ahali-i beldenin sıhhatleri tehlikede kalacağı anlaşıldığından ve kuduran bu köpeklerin şehri istila eyledikleri, ahalinin hayatlarının tehlikede bulunduğu nazar-ı dikkate alınıp bunların kamilen (tümünün) itlafı” hakkında mutasarrıflık bir rapor da hazırlamıştı. Mutasarrıflık söz konusu sorunun itlaftan başka bir yöntemle çözülemeyeceğini bildirerek, fetva almak için Müftüye müracaat etti. Ancak gerek mutasarrıf ve gerekse Yozgat Sıhhiye müdürü hiç beklemedikleri bir cevap aldılar; müftü köpeklerin itlaf edilmesine ilişkin fetvayı vermedi. Müftünün bu tavrı kuduz olanla olmayan köpeklerin tespit edilmemesinden yani henüz “...icabı icra olunmadığından” kaynaklanmış olmalı. Yozgat’ın mülki idarecilerinin ve özellikle de Yozgat Sıhhiye Baytar’ının, Ankara Vilayetine arka arkaya çektikleri telgraflarında “... hayat-ı umumiyenin taht-ı tehlikede bulunduğu (...) kudurmuş olan böyle yüz kelbin sıhhat ve hatta hayat-ı umumiye ne derecelerde tehlikeye koyacağı” uzun uzun anlatıldı. Bu nedenle “...bunların itlafında tereddüt gösterilmemesi, bunların katlinin şeran uygun olacağı, tereddütle vakit geçirmeyerek” gereğinin yapılması yani itlafın uygulanması istendi¹²⁴.

Tüm bu yaşananlar Osmanlı resmi makamlarının köpekleri itlaf etmeye zaman zaman ve haklı gerekçeler karşısında başvurduklarını ancak bu tutumun sorun karşısındaki son çare olduğuna işaret etmektedir. Belediye yetkililerinin kimi zaman başıboş köpekleri belli mahallere toplattırarak, toplum sağlığını korumak konusunda bir tür önlem alma yoluna gittikleri de tespit edilmektedir. Döneme ilişkin çok sayıda resmi kaynak, özellikle İstanbul’da başıboş bulunan köpeklerin Hayırsızada’ya gönderildiğini ortaya koymaktadır. Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi’nden Bahriye Nezaretine çıkarılan bir yazı, “...Şehremanet tarafından Dersaadet’ten toplattırılmakta olan kelab için kala haricinde tahsis olunan mahalın kifayetsizliğinin anlaşılması cihetle, (...) toplattırılacak olanların Hayırsızada’ya sevkleri, (...) bunların mezkûr adaya nakli için tersanece bir istimbot ile bir dubanın tahsisine lüzum görülmesi ve gereğinin yapılması” üzerinedir. Dâhiliye Nezareti ile Şehremaneti arasındaki yazışmalar söz konusu bu köpeklerin ilk önce Topkapı civarında toplattırıldığına ve burada köpek seslerinin civar halkı rahatsız etmeye başladığına işaret etmekte ve “bunların da ahiren toplattırılanlar misillü Hayırsızada’ya biran evvel naklettirilmeleri lüzumuna” değinmektedir. Üstelik

¹²⁴ BOA., DH.MKT., 2810/ 21, 1909.

İstanbul'da toplanan ve Topkapı yakınlarında tutulan bu köpeklerin konuldukları odaların parmaklıklarını kırmağa başladıkları ve yeniden toplattırılmış olanları koyacak yer bulunmadığı da yazışmaların satır aralarında yer bulmaktadır¹²⁵. İtlafın “...zabıta-yı sıhhiye komisyonlarının kararı ve hükümet-i mahalliye memuriyetinin emriyle icra ettirildiği” anlaşılmaktadır. Kuduz ihbarı alınır alınmaz, “...hükümet-i mahalliye canibinden memur-u baytar refakatinde icabı kadar jandarma ve zabıta memuru bulunduğu halde acilen hastalık mevkiine izam edilerek (gönderilerek) mahiyet-i maraz bi't-ta'yîn hastalık emraz-ı sariyeden olduğu tebeyyün ettiği takdirde (hastalık tespit edildiğinde) icabat-ı fenniye ifa etmek üzere baytarın taht-ı riyasetinde karyenin zabıta memuruyla karyenin heyet-i ihtiyarisinden bir komisyon teşkil olunuyordu”. Hasta ve hastalarla temasta bulunan bulaşık hayvanlar da itlaf ediliyordu¹²⁶. Bu haliyle adı geçen komisyon illetle mücadeleden birinci dereceden sorumluydu ve bu görevliler kuduz problemini sürekli izliyor ve takip ediyor hatta kimi zaman gazetelerde çıkan haberler üzerine incelemeler başlatmaktan geri durmuyor, halkı da bu sorumluluğa paydaş kılıyordu¹²⁷. “Kuduz kurdu telef etmiş olan çobana cankurtaran madalyasıyla mahallin mal sandığından ödenmek üzere 1000 (bin) guruş itası” söz konusu bu sorumluluğun halkla paylaşımına ilişkin hayli önemli bir ayrıntıdır. Osmanlı hükümeti kuduz gibi yaygın bir hastalıkla mücadele konusunda görev alan, bu illetle mücadelede emeği geçen halktan ya da devlet görevlilerinden çoğu kimseyi madalya ya da para ile ödüllendiriyordu. Istranca'da sığır hayvanlarında görülen kuduz hastalığının yayılmasının engellenmesi hususundaki çalışmalarından dolayı Çatalca mutasarrıfı ile Mekteb-i Tıbbiye Muallimi Zoeros Paşa, yardımcısı Doktor Celaleddin ve Polis komiseri Yusuf efendilerin madalya ile taltifleri bu yaklaşım hakkında ipucu sunacak ayrıntılar içerir. Çatalca sancağı mutasarrıflığına yazılan yazıda bu taltifin nedeni “Istranca taraflarında karasığır hayvanatında zuhur eden kuduz illetinin men'-i sirayeti hususundaki [adı geçenlerin] hüsn-i hizmet ve gayretlerinin görülmesi” olarak bildirilmiştir¹²⁸. Döneme ilişkin bir başka resmi kayıta ise sözü edilen bin guruşun ödenmesi için maliye nezaretine haber verildiği ve kuduz kurdu öldüren çobana Tahlisiye Madalyasının takdim edildiğini göstermektedir¹²⁹.

İtlaf kuduz köpekler için alınacak ve telafisi mümkün olmayan bir uygulamadır ve kimi zaman kuduz olduğu düşünülen masum hayvanların “yanlışlıkla” itlaf edildikleri de anlaşılmaktadır. Böylesi can sıkıcı bir durum

¹²⁵ B.O.A., DH. MUİ., 97/ 8, 1912

¹²⁶ Zabıta-yı Sıhhiye-i Hayvaniye 1911, s. 7, 9 ve 11.

¹²⁷ B.O.A., DH. MKT. 679/ 15, 1911.

¹²⁸ B.O.A., DH. MKT. 1567/ 118, 1908.

¹²⁹ B.O.A., DH. MKT. 1578/ 104, 1908.

1902 yılının Ocak ayında yaşanmıştır. Kanlıca'daki kuduz salgınlarının artışına ilişkin Sabah gazetesinin 9 kânunusani 317 tarihli nüshasında bir habere de konu olan bu durum üzerine "...tahkikat-ı lazimenin icrasıyla muamele-i fenniye'nin ifası istenmiş" ve sözü geçen mahaldeki kuduz köpekler süratle itlaf edilmiştir. İtlaf edilen köpekler incelenmiş ve acı bir gerçekle karşı karşıya kalınmıştır. "8. Daire-i Sıhhiye baytarlığından alınan raporda bu hastalığın mukaddem görülüp kelblerde dairece Baytar amelîyat mektebine götürülmüş olduğu ve hali hazırda illet-i mezkureden eser olmadığı" anlaşılmıştır¹³⁰. Yani kuduz sanılan masum köpekler "yanlışlıkla" telef edilmiştir. Ancak şaşırtıcı olan Osmanlı ülkesini hürriyetle tanıştırmak için uzun yıllar mücadele veren İbrahim Temo ya da Abdullah Cevdet gibi Jön Türk aydınlarının da Remlinger gibi düşünmesi, sahipsiz ve lüzumsuz görülen köpeklerin yok edilmesini istemeleridir. İbrahim Temo kaleme aldığı bir çalışmada şu can sıkıcı ifadeleri kullanmaktan da geri durmaz: "...sahipsiz ve lüzumsuz kelblerin bir suret-i rahimane (acıyarak), vücudlarının kaldırılması -cümle İstanbul'da ehemmi (mühim) ve elzem olan tedabirdendir"¹³¹. Hâlbuki Osmanlı devletinde öncelikli yaklaşım Temo'nun önerdiği gibi toplu şekilde kuduz olan ve olmayan tüm köpeklerin itlafı değildi. Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti de bu refleks yerine "şüpheli veya kuduz köpeklerin gözaltına alınarak Baytarhane Mektebi'ne götürülmelerinin" daha uygun olacağı yaklaşımına sahipti¹³². 1761-1762 yılında yani III. Mustafa döneminde köpeklerle ilgili risale yazan Saçaklızade Mehmet'in bu çalışmasını 1887 yılında çeviren Mahrukizade Cafer, ilgili risaleye dayanarak "...ol-vakit şimdi olduğu gibi Avrupalılarda başıboş gezen köpeklerin katli henüz adet hükmüne girmemiş idi" demektedir¹³³. Bu haliyle Avrupa'da da itlaf öncelikli ve geleneksel bir mücadele yöntemi değildi, köpeklerin kuduz hastalığından uzak tutulmalarına ilişkin başta "üremelerinin ve çoğalmalarının önüne geçmek" üzere çok sayıda önlem uygulanıyordu¹³⁴. Avrupa'da köpeklerin ağızlarında burunsalılık bulundurmamak kuduzla mücadele yöntemlerinden biriydi. 1853 tarihinde ilk defa Berlin'de tatbik edilen bu usul sayesinde köpekler arasında kuduz yüzde sekiz düşmüştü. İngiltere'de de çıkarılan bir kanunla köpeklerin ağızına kafese benzeyen bir başlık takma mecburiyeti, köpeklerde görülen kuduz vakalarında bir azalmaya neden oldu. Hatta 1892 tarihinde bu mecburiyet kaldırılmış, 1895 tarihine kadar geçen üç sene zarfında kuduzdan kırk kişinin vefat etmesi ve son senede kuduz hayvan miktarının 650- 700 gibi rakamlara ulaşması nedeniyle tekrar aynı mecburiyet

¹³⁰ B.O.A., DH. MKT. 679/ 15, 1903.

¹³¹ İbrahim Edhem Murad 1896, 70.

¹³² B.O.A., ZB. 41/ 23, 1908.

¹³³ Saçaklızade Mehmet 1887, 4.

¹³⁴ İbrahim Edhem Murad 1896, 70;

geri getirilmiş ve bu sayede kuduz salgınlarının önü alınabilmişti¹³⁵. Bir başka deyimle, ısırın ya da saldıran hayvanların itlaf edilmesi yerine bunların tutulup incelemeye gönderilmesi de kuduzla mücadelede etkili bir yöntem olarak kabul edilmekteydi. Döneme ilişkin resmi yazışmalar kimi zaman belediye görevlilerinin bu tedbire başvurduklarına işaret etmektedir. Hatta bu yöntem gereği köpeklerin muhafazası için binaların inşa edildiği de anlaşılmaktadır. Hazine-i Hassa Nazırının kaleme aldığı bir resmi yazıdan da anlaşılacağı üzere “...45 adet kelbin muhafazası için evvel ve ahir inşa edilen 4 ve 3 odalı ebniyenin masarîf-ı inşaiyesiyle zikr olunan kelblerin 26 günlük masarîf-ı iaşeleri olan ceman 10284 gurusu hazine-i hassadan” sağlanmıştı¹³⁶. Hatta “Maltepe cihetlerinde akur bir kelb tarafından 40, 50 kadar kelb ve kedinin ledg eyelendiği (ısırıldığı) civar mezkûr sekenesinin ifadesi” ile ihbar edildiğinde Daü'l-kelb Tedavihanesi müdüriyeti bu hayvanların itlaf edilmesi yerine, “...iki mah (ay) müddetle olsun ısırılan hayvanatın taht-ı müşahedeye alınmasını” istemişti¹³⁷.

İtlaf uygulamasıyla imha edilen kuduz hayvanların baytar ya da hekimler aracılığıyla incelenmesi de Osmanlı devletinde bu türden bulaşıcı hastalıklara karşı sürdürülen koruyucu önlemler arasında yer alıyordu. İbrahim Temo bunun önemine değinerek sokaklardaki kuduz hayvanların “ahali veya memurin-i belde tarafından telef edildikten sonra muayene zımnında telkihanelere veya etibba ile baytarlara gönderilmeli (...) müşahedesinin zımnında, mahal-i mahfuzda tevkif olunmaları ve böylece teşhisin tayini elbette daha evladır” demektedir¹³⁸. İbrahim Temo gibi, kuduz hastalığı üzerine çalışmaları olan Hüseyin Remzi de önce kuduz köpeğin teşhis edilmesini, sağlam köpeklerden ayrı tutulmasını ve kuduz olanların hükümet tarafından telef edilmesini savunmaktaydı. Yine devletin temel yaklaşımına koşut olarak itlaf edilen ceset derhal inceleme amacıyla laboratuvara gönderilmeliydi. O da, itlaf edilmiş hayvanın 12 saat içinde laboratuvarda incelemeye alınmazsa çürümeye başlayacağını ve bu durumda incelemenin gereği gibi yapılamayacağını bildiriyordu¹³⁹. Konuya ve döneme ilişkin çok sayıda resmi kayıt, toplum genelinde insanlara saldıran ve ısırın her hayvana kuduz şüphesiyle yaklaşma refleksinin var olduğunu ortaya koymaktadır. Sözü edilen kayıtlardan birinde “...vilayat-ı şahanenin baytar ve etibba bulunan mahallerinden bile ısırın hayvanın kuduz olup olmadığı ekseriya tahkik olunmaksızın hemen gönderildiğine” dikkat çekilmektedir. Kimi zaman da “...bazen ısırın hayvan dahi telef edilip laşesi gönderilmekte ise de

¹³⁵ Sipahioğlu 1926, 4152.

¹³⁶ B.O.A., Y. MTV., 259/ 68, 1904.

¹³⁷ B.O.A., DH.MKT., 1102 / 69, 1906.

¹³⁸ İbrahim Edhem Murad 1896, 59.

¹³⁹ Karacaoğlu 2015 (1), 78.

laşe Dersaadet'e vasıl buluncaya kadar tefessüh (çürüme) eylediğinden muayenesinden bir şey anlaşılamadığından" yakınılmaktadır¹⁴⁰. Dâhiliye mektubi kaleminden şehremanetine gönderilen bir yazıda da Dersaadet ve Bilad-ı Selasede itlaf edilen kuduz köpek cesetlerinin Beyoğlu Baytar Ameliyat Mektebine "süratle" gönderilmesi hususuna ilişkin ayrıntılar söz konusudur. Döneme ilişkin söz konusu kayıta "...laşelerin (leşlerin) bazıları aradan birkaç gün geçerek gönderilmekte ve bazısı dahi denize ve çöplüğe atılıp (...) bunun çok büyük sakıncaları olduğu" belirtilmekte, "...devair-i belediye ve zabıtaca bu gibi akur (kuduz) zannıyla itlaf edilen kelblerin nihayet ertesi güne kadar mekteb-i mezkure irsali" konusunda gereğinin yapılması istenmektedir.¹⁴¹.

Kuduz hastalığının, hem *şehrin nezahetini*¹⁴² (kent temizliği) ve hem de toplum sağlığını tehdit eden ve yayılması halinde büyük felaketslere kapı aralayacak bir büyük illet olması, bu marazın müsebbipleri olan hayvanlara karşı alınan ciddi tedbirlerin talimatnamelerle düzenlenmesini de beraberinde getirdi¹⁴³. Özellikle kuduz hayvanların itlaf edilmesinden sonra, hayvanların nereye ve hangi yöntemlerle gömüleceği de toplum sağlığının korunması konusunun en önemli parçalarından biriydi. Osmanlı tıp ve sıhhiye müfettişleri tarafından kaleme alınan raporlarda itlaf edilen köpek cesetlerinin toplum sağlığını çok ciddi ölçüde etkilediği konusuna ayrıca önem veriliyordu. Başta belediye ve zaptiye görevlileri bu konu hakkında uyarılarak, onlardan itlaf edilen köpeklerin ya da kuduz nedeniyle öldürülen hayvanların cesetlerinin yerleşim yerlerinden uzakta derince bir çukur kazılarak gömmeleri isteniyordu. Ayrıca, "...belediye marifetiyle hafır ettirilen kuyuya taaffününe meydan vermemek suretiyle gömülmesi"¹⁴⁴ konusunda dikkatli olmaları bekleniyor "...bir çukur hafriyle derünuna atılarak ve üzerine sönmemiş kireç dökülerek ba'dehü üstü toprakla kapatılması" isteniyordu¹⁴⁵. İtlaf edilen hayvanların kesinlikle derileriyle gömülmesi gerekiyordu. Üstelik bu itlaf ve gömülme işleminin mutlaka bir baytar tarafından icra olunması yasal düzenlemelerle belirlenmişti¹⁴⁶. Ayrıca kuduz hastalığına yakalandığı anlaşılan hayvanların etlerinin tüketimi de kesinlikle yasaklanmıştı¹⁴⁷.

¹⁴⁰ B.O.A., DH. MKT. 46/ 30, 1893.

¹⁴¹ B.O.A., DH.MKT. 2040/ 49, 1892.

¹⁴² B.O.A. ZB. 378/50, 1909.

¹⁴³ 19 Mart 1914 tarihli *Zabıta-yı Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesinin* dokuzuncu faslındaki 67'den 71. maddeye kadar ilgili düzenleme kuduz hayvanlarla ilgilidir. Ergin 1995, 3355.

¹⁴⁴ B.O.A. DH. EUM. THR. 90/ 37, 1909.

¹⁴⁵ Ergin 1995, 3239-3240.

¹⁴⁶ Ergin 1995, 3355.

¹⁴⁷ Gölcü 2011, 63.

Döneme ilişkin çoğu resmi belge ve kayıtlar itlafın kuduz olduğu kesinlikle anlaşılan hayvanlar için uygulandığını, ancak kimi zaman da “kuduz şüphesinin” toplum güvenliğini tehdit ettiği hallerde ve toplum sağlığını kontrol etmeyi güçleştirecek bir durumun yaşanması karşısında başvurulduğuna işaret etmektedir¹⁴⁸. Bu nedenle sıklıkla rastlanmasa da Dâhiliye Nezareti'nin kuduz belirtileri gösteren köpeklerin itlaf edilmesini bütün vilayetlere tebliğ etmesi söz konusu bu zaruretin bir sonucudur¹⁴⁹. Kaldı ki, itlaf edilen hayvanların incelenmek üzere ilgili kurumlara gönderilmesi isteği, devletin bu resmi tutuma zaruret nedeniyle başvurduğu gerçeğini pekiştirir. Ancak Osmanlı devleti, geleneksel olarak sürdürdüğü bu yaklaşımı I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bir anda terk etme eğilimi göstermiştir. Söz konusu bu tutum değişikliğine savaş ortamının yarattığı koşulların etkisiyle gidildiği, Abdullah Cevdet'in ya da İbrahim Temo'nun önerdiği şekliyle kuduz olsun olmasın tüm başıboş köpeklerin toplanıp imha edilmesi uygulamasına I. Dünya Savaşı'nın zor şartları altında yönelmek zorunda kalındığı söylenebilir. Çünkü henüz 1914 yılının Mart ayında çıkarılan *Zabıta-yı Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesinin* dokuzuncu faslının 66. maddesinde yer bulan ve sadece kuduz olduğu anlaşılan hayvanların itlaf edilebileceğine ilişkin “...*daü'l-kelebe müptela her nevi hayvan itlaf edilir*” hükmüne, ertesi yıl savaş ortamında bağlı kalınmaz¹⁵⁰. Bu tarihten bir yıl sonra 1915 yılının sonlarında “...*başıboş gezen köpeklerin imhası ve kuduz köpek tarafından ısırılan şahıslar ve köpekler hakkında alınacak tedbirlere dair bir talimatname yayınlanmıştır*”. Bu konuya ilişkin resmi kayıtlar “*Daü'l-kelebe müdiriyetince hazırlanan cetvelde son yıl içinde kuduz hastalığının artış gösterdiği[ne] 755'inin asker ve 770'nin sivil olmak üzere 1525'e balığ olduğu[na]*” işaret etmekte, “...*taht-ı tedaviye alınan iş bu hasta sayısının fazlalığı[nın] köpekleri toplamak konusunda ihtimam edilmemesinden (özen gösterilmemesinden)*” kaynaklandığı belirtilmektedir. Üstelik “*bütün memalik-i Osmaniye için açılmış olan iş bu Daü'l-kelebe müessesesinin bu kadar hastayı kabul ve tedavi edecek kapasitesinin bulunmadığı*” da bildirilmektedir. Bu nedenle savaş ortamında ve birbirinden farklı tarihlerde “*başıboş gezen tüm köpeklerin toplattırılması ve imhası şehremanetine bildirilmiştir*”¹⁵¹. Üstelik dönemin Umur-ı Sıhhiye Müdürü, bu itlafı “*daü'l-kelebe müessesesinin bu kadar hastayı kabul ve tedavi edecek müsait yeri olmadığından başka şu zamanlarda tavşan bulmak zımında birçok müşkilata maruz kalındığı*” gerekçesine de

¹⁴⁸ B.O.A. DH.MKT., 1102 – 69, 1906.

¹⁴⁹ B.O.A., ZB. 348/ 124, 1908.

¹⁵⁰ Ergin 1995, 3355.

¹⁵¹ B.O.A., DH. UMVM, 95/ 48, 1915 ve ayrıca bkz. B.O.A. DH. EUM. MEM., 70 / 61, 1915.

dayandırmıştır¹⁵². Bununla birlikte savaş ortamında, Osmanlı hükümetinin fakir ve muhtaç durumdaki kuduz hastalarının tedavileri için gerekli olan yol ve iâşe masraflarını da karşılayamadığı tespit edilmektedir. I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden hemen sonra, İstanbul Valiliğinden çıkan bir resmi yazıda Dersaadet hastanelerinde tedavileri biten fakir ve ihtiyaç sahiplerinin Şehremanetçe memleketlerine sevk olunduğu, tedavisi bitenlerin ise geri dönmeleri için çaresine bakılacağı belirtilmektedir. Ancak söz konusu bu yazının en çarpıcı kısmı kuşkusuz “...şehremaneti sermüfettişliğine gönderilen eşhasın emanetçe sevk ve izamları (yollanmaları) kabil olmadığı beyanıyla iade edilmekte olduğu ve ekserisi nisvan (kadınlar) ve sıbyandan (çocuklardan) ibaret olan bu gibilerin (...) daire daire dolaşıp sürünmeleri gayri münasip bulunmuş olmağla bu babda acil ve kati bir tedbir alınması gerektiğine” ilişkin kısımdır¹⁵³. Anlaşılan o ki, kuduz hastalığı tedavisi sona erenler maddi imkânsızlıklar yüzünden memleketlerine bile geri gönderilememektedir. Devletin başıboş ve kuduz oldukları tespit edilmemiş köpekleri itlaf etmekten uzak duran geleneksel tavrındaki bu değişimin “savaş ortamının zor koşullarından ve maddi imkânsızlıklardan” kaynaklandığı apaçık ortadadır. Çünkü benzer tutum 1922 yılı ortalarında Üsküdar ve Kadıköy’de baş gösteren kuduz hastalığının yayılmasını önlemek için, “kuduz olup olmadığı kesin olmayan ve sokaklarda başıboş dolaşan köpeklerin itlaf edilmesi” kararıyla tekrar karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁴.

SONUÇ:

Dâü'l-kelb yani kuduz hastalığı, virütik bir hastalık olup, köpek, kurt, tilki, çakal, kedi gibi yırtıcı hayvanların ısırması ya da yaralamasıyla insanlara bulaşmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar bu hastalıkla olan mücadelede kudurmuş hayvanın sebep olduğu yaraları emmek, dağlamak ya da hastayı soğuk suya yatırmak gibi bir takım tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Bu yöntemlerin, kuduzla mücadelede beklenen sonuçların alınması için yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. 1885 yılında Pasteur’un keşfettiği kuduz aşısı, kuduz hastalığına karşı çok daha etkili bir tedavi yöntemi olarak tüm dünyada kabul görmüştür. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devleti merkez ve taşra yöneticileri de eskisinden çok daha farklı ve etkili bir tedavi yöntemi olan kuduz aşısı sayesinde, kuduz hastalığıyla ciddi bir yüzleşme sürecine girmiştir. Söz konusu yüzyılın sonlarında kuduz hastalığı ve tedavisine ilişkin Osmanlı

¹⁵² B.O.A. DH. EUM. LVZ., 30/ 101, 1915 ve ayrıca bkz., B.O.A. DH. UMVM., 79/ 33, 1915; B.O.A. DH. MB. HPS., 157/ 71, 1916.

¹⁵³ B.O.A. DH. İ. UM. EK., 84/ 22, 1919.

¹⁵⁴ B.O.A. DH. UMVM., 96/ 38, 1922.

devletindeki resmi tavır, öncelikli olarak hastalıkla batıdaki gelişmeler ışığında “tekrar yüzleşmek”, en “makul” ve en “etkili” tedavi yöntemlerinin neler olduğunu tespit etmek üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak bu yeni yüzleşme sürecinin hazırlıklarının, söz konusu aşının bulunmasından en az on beş yıl kadar önce, Avrupa’daki gelişmeleri de içeren telif eserler yazılarak ya da Avrupalı müelliflerin kuduz hastalığının tedavi yöntemlerini içeren eserlerin Osmanlı Türkçesine çevrilerek başladığını söylemek mümkündür.

Osmanlı devletinin kuduz hastalığına karşı olan ilgi, tavır ve tutumunun temel belirleyicileri arasında kuşkusuz batıdaki gelişmeler ve Avrupa’ya gönderilen hekimlerin araştırma sonuçları da yer almaktadır. Devletin kuduz hastalığının araştırılması ve bu hastalıkla mücadeledeki resmi ilgisi tartışmasız büyüktür ancak bu ilginin maddi boyutu, kimi zaman gerek bu hastalıkla mücadele eden resmi görevlilerin ve gerekse tedavi sürecine giren hastaların beklentilerini karşılamaktan uzak kalmıştır. Bu gerçeğe rağmen başta İstanbul olmak üzere Selanik, Erzincan, Şam gibi Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerinde kuduz hastalığının tedavisi için hastanelerin açılarak, söz konusu illetle mücadelenin kararlılıkla sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Hükümet yetkilileri kuduz hastası olanların tedavi süreçlerini baştan sona takip etmiş ve hastaların tedavileri için çoğu zaman maddi yardımlar da sağlamıştır. Devletin bu yakın ilgisine rağmen kuduz olanların kimi zaman tedavi için hastaneye geç başvurmaları ya da tedavilerini yarıda bırakmaları, kuduz hastalığına bağlı ölümlerin de yaşanmasına neden olmuştur. Kuduz hastalarının tedavisinin devletin denetimi altında daha kararlı, sorgulayıcı ve sıkı bir takiple sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Üstelik kuduz hastalığı konusunda devletin resmi ilgi ve denetimi, tedavi sürecinin tamamlanmasından hemen sonra taburcu olan hastalar üzerinde bir süre daha sürmüştür.

Osmanlı devleti, toplum sağlığını ve güvenliğini tehdit eden kuduz hastalığına karşı koruyucu önlemlerin uygulanmasında büyük titizlik göstermiştir. Bu tedbirler arasında büyük tartışmaları beraberinde getiren kuduz hayvanların itlaf edilmesi de yer almaktadır. Referansını İslam dininden alan, hayvanların yaşam haklarının ellerinden alınamayacağına ilişkin tutumun, “temin-i sıhhat-i beşeriye” gibi “zaruri” nedenler araya girince yerini kimi zaman itlafa bıraktığı anlaşılmaktadır. Döneme ilişkin çoğu resmi belge ve kayıtlar itlafın, kuduz olduğu kesinlikle anlaşılan hayvanlar için uygulandığını, ancak kimi zaman da “kuduz şüphesinin” toplum güvenliğini tehdit ettiği hallerde ve toplum sağlığını kontrol etmeyi güçleştirecek bir durumun yaşanması karşısında başvurulduğuna işaret etmektedir. Toplum güvenliği ve sağlığının tehdit altına girdiği ya da kimi durumlarda savaş gibi mevcut siyasal ya da sosyal durumun mecbur kıldığı zamanlarda da itlaf uygulamasına başvurulmuştur. Ancak itlafi, Osmanlı devletinin kuduz hastalığıyla olan

“topyekûn mücadelesinde” ilk ve tek tedbir yöntemi olarak kabul etmek mümkün değildir. Hayvanların kuduz salgınlarından korunması için karantinaya alınması, belli masraflarla onlar için inşa edilen binalarda toplumdaki tecrit edilmesi ya da sahipsiz köpeklerin yerleşim yerlerinden uzak bölgelere gönderilmesi gibi çok sayıda tedbirin uygulandığı da tespit edilmektedir. Bu bakımdan kuduzla mücadelede “zahmet”, “zaruret” ve “masraf” kavramları hayli önemli birer içerik kazanmaktadır. Özellikle kuduz olan ya da kuduz olma şüphesi bulunan hayvanların “ihbar edilmesi” ve çoğu zaman kuduza yakalanan kimselerin “zorla” mahalli görevliler aracılığıyla tedaviye başlamalarının sağlanması, devletin resmi ilgisi içinde “ihbar (haber verme)” ve “icbar (zorlama)” yöntemlerinin önemine de işaret etmektedir. Bu yöntemlerin hem kuduz hastalığından kaynaklı ölümlerin ve hem de bununla bağlantılı olarak toplum sağlığında telafisi mümkün olmayacak ihmallerin önüne geçmek için titizlikle uygulandığı apaçık ortadadır.

KAYNAKLAR

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemi*
Babıali Evrak Odası
Dâhiliye Mektubi Kalemi
Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayât Müdüriyeti
Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Kalemi Ekleri
Dâhiliye Nezareti Mebâni-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik
Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemi
Dâhiliye Nezareti Tahrirat Kalemi
İradeler Dâhiliye
Yıldız Mütenevvi Mâruzat
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat
Zabtiye Nezareti

2. Eski Türkçe Kaynaklar

- Abdullah Cevdet 1909 Abdullah Cevdet, *İstanbul'da Köpekler*, Matbaa-yı İçtihad, İstanbul.
- Abdullah Cevdet 1910 Abdullah Cevdet, "Köpekler", *Tenkid*, Sayı 4, İstanbul.
- Ahmet Vefik 1888 Ahmet Vefik, *Lehçe-i Osmani*, İstanbul.
- Aleksandr Zoeros Paşa 1900 Aleksandr Zoeros Paşa, *Müessesat-ı Nafia-ı Hazret-i Padişahiden Daü'l-keleb Ameliyathanesi*, Tahir Bey'in 40 Numaralı Matbaası, İstanbul.
- Ali Seydi 1914 Ali Seydi, *Resimli Kamus-ı Osmani*, C.I-III, Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan, İstanbul.
- Es-Seyyid Hafız Mehmed 1872 Es-Seyyid Hafız Mehmed, *Kavanin-i Cerrahin*, İstanbul.
- Hindoğlu 1838 Artin Hindoğlu, *Hazine-i Lugat*, Dictionnaire Turc- Français Antonie Noble de Sehmit Matbaası, Viyana.
- Hüseyin Remzi 1887 Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, Cilt 1, İstanbul.
- Hüseyin Remzi 1891 Hüseyin Remzi, *Kuduz İletti ve Tedavisi*, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, İstanbul.
- İbrahim Edhem Murad 1896 İbrahim Edhem Murad, *Kuduz Hastalığı Üzerine Varaka-i İmtihaniyye*, İstanbul.
- Mahmud Rüşdü 1870 Mahmud Rüşdü, *Kamus-ı Tıbbi*, Imprimerie Orientale Victor Goupy, Paris.
- Muallim Naci 1891 Muallim Naci, *Lugat-ı Naci*, İstanbul.
- Nysten 1901 Pierre Hubert Nysten, *Lûgat-ı Tıbbiye*, Haz. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmani, İstanbul.

- Osman Macid 1911, Osman Macid, *Kuduz (İlleti)*, Osmanlı Meziyet-i İktisadiye Matbaası, İstanbul.
- Saçaklızade Mehmet 1887 Saçaklızade Mehmet, *Köpekler*, Çev. Mahrukizade Cafer, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul.
- Sipahioğlu 1926 Sipahioğlu, “Kuduz Hastalığı Hakkında”, *İçtihat*, 22/ 215, s. 4148-4152.
- Şemseddin Sami 1901 Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul.
- Tahirü'l Mevlevi 1914 Tahirü'l Mevlevi, Sahipsiz Köpekler, *Sebilü'r-Reşad*, C. XII, Sayı 290, İstanbul, s. 69- 70
- Yağlıkcızade 1881 Yağlıkcızade Ahmed Rifat, *Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafya*, Cilt 6, Mahmut Bey Matb., İstanbul.
- Zabıta-yı Sıhhiye 1911 *Zabıta-yı Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati*, Ticaret ve Ziraat Nezareti Umur-ı Baytariye Müdüriyeti Neşriyatından, İstanbul, 1911.

3. Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Amman 2015 Mehmet Tayfun Amman, “Miralay Doktor Hüseyin Remzi ve Ahlak-ı Hamidi”, *Son Dönem Osmanlı Ahlak Terbiyecileri ve Ahlak Terbiyesi*, Ed. Faruk Bayraktar, İstanbul, s. 281-298.
- Çavuş 2017 Remzi Çavuş, “II. Abdülhamit Döneminde Daiü'l-keleb (Köpek Hastalığı- Kuduz) Tedavihanesi”, *Vakanüvis*, 2/ 1, s. 46-61.
- Çıkla 2003 Selçuk Çıkla, “Eleştiri Tarihimizde Tenkit Adımı Taşıyan İlk Dergimiz: Tenkid”, *Hece- Eleştiri Özel Sayısı*, 7/ 77-79, s.617-621.
- Demirel 2014 Harun Reşit Demirel, “Köpek ve Diğer Bazı Hayvanların Öldürülmesine Cevaz Veren Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Mütefekkir- Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1/ 1, Bahar, s. 67-102.
- Devellioğlu 1990 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 9. Baskı, Ankara.
- Duranlı 2008 Muvaffak Duranlı, “Türk Topuluklarında Köpek ve Buğday Bağlantısını Ortaya Koyan Efsaneler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli*, 48, s. 175-184
- Ergin 1995 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt 5, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., No. 21, İstanbul.
- Erol 2003 Nermin Erol, “Savaş Yıllarında Aşı ve Serum Üretimi”, *Toplum ve Hekim*, Cilt 18, sayı 5, s. 379-383.
- Erturhan 2009 Sabri Erturhan, “Hayvan Öldürme İle İlgili Fıkhi Hükümler”, *Bilimname*, XVII, 2, s. 97-121.
- Gölcü 2011 Berfin Melikoğlu Gölcü, “Osmanlı Devleti’nde Et Muayenesi İle İlgili Düzenlemeler”, *Vet Hekim Der Dergisi*, 82/2, s.59-70.

Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Bir İletle Yüzleşmek

- Kandır 2014 Emine Hesna Kandır, “Sokakların Yuvasız Sakinleri”, *Ayrıntı Dergisi (Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi)*, Cilt 2, Sayı 21, s.7-14.
- Karacaoğlu 2015 (1) Emre Karacaoğlu, “Kuduz Hastalığına Dair İlk Kitabımız: Kuduz İlet ve Tedavisi”, *Türkiye Klinikleri*, 23/ 3, s. 73-85.
- Karacaoğlu 2015 (2) Emre Karacaoğlu, “Doktor Hüseyin Remzi Bey (Ö. 1896) Hayatı, Eserleri ve Bilimsel Bir Diyalogu”, *Lokman Hekim Dergisi*, 5 (2), s. 69-83.
- Koşum 2015 Adnan Koşum, “İslam Hukukunda Hayvanların Yaşama Hakları Bağlamında Köpeklerin Öldürülmesi Sorunu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 26, s. 299-309.
- Mutçalı 1995 Serdar Mutçalı, *Arapça- Türkçe Sözlük*, Dağarcık yay., İstanbul.
- Pinguet 2009 Catherine Pinguet, *İstanbul'un Köpekleri*, Çev. Saadet Özen, YKY yay., İstanbul.
- Sarı 2012 Nil Sarı, “Tıp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, İstanbul, s. 101-111.
- Ülman 2007 Yeşim Işıl Ülman, “Türkiye’de 19. ve 20. Yüzyıllarda Tıp Tarihinin Ana Hatları”, *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 40. Yılda 40 Kitap Serisi, Üniv. Yay.no.4711, Fakülte yay.no.249, s. 175-186.
- Yıldırım 1985 Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, s. 1320-1338.